

S E L Ç U K Ü N İ V E R S İ T E S İ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Yıl: 2002

Sayı: 7

KONYA / 2002

H.IV.M.X.ASIR SUFİLERİNİN HADİS İLİMLERİYLE İLGİLERİ

*Bilal Saklan**

Özet

Tasavvufun; Kur'an ve Sünnetle uygunluğu çalışmalarının olgunlaştığı ve ürünlerinin alındığı H.IV./M. X. Asırda yaşamış olan ve hadis ilimlerine şu veya bu şekilde alaka duymuş bulunan zâhid ve sûfilerin hadis ilimleriyle ilgileri araştırılmıştır. İnceleme neticesinde görülmüştür ki, bu zümre sadece hadis ilimlerini öğrenme ve öğretmekle yetinmemişler, aynı zamanda konuyla alâkalı önemli eserler de te'lif etmişlerdir. Bu çalışmalardan maalesef çok azı günümüze kadar gelme şansını elde etmiştir. Aynı şekilde çoğuna da biyobibliyografik kitaplarda işaret edilmemiştir. Bunun için, özellikle tarih ve terâcim kitapları, başta hadis olmak üzere, diğer İslâmî ilimlerle alâkalı literatür yeniden dikkatlice ve tenkidçi bir gözle incelenmelidir.

Anahtar Kelimeler: *H., İv., Asır, Sûfi, Zâhid, Muhaddis, Hadis İlimleri, İlgi.*

H.z. Peygamber'in hadisleri, özellikle İslâmî ilimlerin temel kaynaklarından-
dır. Bu bilim dallarının delil olarak zikretmiş oldukları hadisler, muhtevalarına göre farklılık arz etmektedir. Kullanılan bu hadislerin kaynak ve sıhhat durumlarının yanında, bu ilimlere mensub âlimlerin, bilhassa hadis ilimleri ve hadisçilerle olan ilişkisi hep merak edilegelmiş ve bundan dolayı da ötedenberi, bu münasebetlere ışık tutucu çalışmalar yapılagelmiştir.

Bu makalede; tasavvuf tarihinde önemli ve farklı bir yeri olan H.IV./M.X.asırda yaşamış ve hadise şu veya bu şekilde alâka duymuş zâhid ve sûfilerin hadis ilimleriyle ilgisi araştırılacaktır. Sûfilerin; hadis ve hadis ilimlerine bakışlarıyla, sünnet malzemesini kullanım tarzları ve kullanılan bu malzemelerin mâhiyet, keyfiyet ve kemmiyet bakımından, diğer İslâmî ilimlerle meşgul olan alimlerden farklı olup olmadığı hususu da ayrıca merak konusu olmuştur. Çünkü bu zümrenin, davranış ve yaşayışları ile, müslümanlar üzerinde çok büyük bir güven telkin etmelerine mukabil, tarihen de bilinen bir gerçektir ki, iyi niyetle de olsa, içlerinde hadis uydurma faaliyetinde bulunanları bile olmuştur. Bundan dolayı, bu meşrepdeki insanların hadis ilimleri hakkında düşündükleriyle, kullandıkları sünnet malzemesinin tanınmasında sayısız faydalar olacaktır. Böylelikle, sûfilerin hadisçilik yönleri ortaya çıkacak, eserlerinin kıymet durumu tesbit edilecektir. Ayrıca inceleme konusu olarak H.IV./M.X.asrın seçilmesinde, Tasavvuf'un bu dönemdeki yapısının payı büyük olmuştur. Çünkü bu asır tasavvufu da, üçüncü asırda olduğu gibi, **Kitab ve**

* Prof.Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Sünnet'e istinad etmiş¹, ayrıca yine bu asırda, tasavvuf ilmi yazılı temel kaynaklara sahip olmuştur. Asr-ı Saadet'ten itibaren görülen *zühd* hareketinin II.asırdan itibaren Tasavvufa geçiş süreci özellikle III.asırda yeni boyutlar kazanmış ve çeşitli etkileşimler neticesinde, bilhassa *Muhâsibî ve Cüneyd el-Bağdâdî* ile birlikte tasavvuf, *Mistisizm* halini almış ve yeni yeni konular gündeme gelmiştir. ² Bunun neticesi olarak da, bazı aykırı tipler dolayısıyla, farklı sesler çıkmaya başlamıştı. Bu durum ise, tasavvuf ile sünni düşünce yapısının aralarının açılmasına sebep oluyordu. Bunun üzerine tasavvufu sünni düşünce sisteminin aralarını bulma, tasavvufun; Kur'ân ve Sünnet'e uygunluğu çalışmaları da yine *Muhâsibî ve Cüneyd* tarafından sistematize edilmeye çalışılıyor ve zaman zaman meydana gelen aykırı seslerin yorumlanması cihetine gidiliyordu. İşte araştırma konumuz olan bu dönem, yani *H.IV.asır*; üçüncü asırda başlayan *Tasavvufun Kur'ân ve Sünnetle Uygunluğu* çalışmalarının olgunlaştığı ve ürünlerinin alındığı asırdır.³ Tasavvuf tarihinin fevkalâde önemli bir asrı olan bu dönemde, bu tip konuları sistematize eden ve tasavvufu sünni çizgiye getirmeye çalışan eserler görülmektedir. Üstelik bu eserler daha sonraki dönemlere kaynaklık edecektir. Meselâ **Ebû Nasr Abdullah b. Ali es-Serrâc et-Tûsî**(378/988)'nin; sünni tasavvufun temel kaynaklarından sayılan ve başta **Sülemî**(412/1021), **Kuşeyrî**(465/1072) ve **Hucvûrî**(470/1077) olmak üzere pek çok meşhur sûfiye kaynaklık yapmış bulunan "*el-Luma*"⁴ adlı çalışması, bu dönemin telif edilmiş önemli kaynaklarından birisidir. **Gülâbâdî** (380/84/990/94)'nin meşhur eseri, "*et-Ta'arruf li mezhebi ehlî't-tasavvuf*"⁵; '**Tevhîd**' ve '**Sıfatlar**' konusunda ihtiva ettiği ayet, hadis ve sahabe sözleriyle sûfilerin akidevî ve rûhî yönlerine ışık tutmuş ve tasavvufun hemen hemen bütün meselelerini ele almak suretiyle, konunun temel kaynakları arasında yer almaya hak kazanmıştır. Aynı şekilde, değişik konularda derlenen 223 kadar hadisin tasavvufi şerhini ihtiva eden "*Ma'âni'l-ahbâr*"⁶ isimli eseri de yine o dönem sûfilerinin hadisleri şerhediş tarzlarını anlatması hasebiyle son derece önemlidir. Bu asrın ünlü sîmâlarından olan **Ebû Tâlib el-Mekkî**(386/996)'nin, tasavvufun ilmi ve amelî meselelerini ele alan "*Kûtu'l-kulûb*"⁷ adlı çalışması ise, yine sünni müslümanlıkla sûfi hareket arasındaki bağlantının muhafazası ve sûfilğin İslâm dışı bir istikamete kaymaması için sarfedilen gayretlerin en büyüğü ve önemli meşhur siması *Gazzâlî*(505/1111)'nin de⁸ temel kaynaklarındandır.⁹

¹ Abdulhamîd Medkûr, Ebû Tâlib el-Mekkî, s.16.

² Fazlu'r-Rahmân, İslam, s.172-173; Erol Güngör, İslâm Tasavvufunun Meseleleri, s.69.

³ Fazlu'r-Rahmân, a.g.e.s.172-174;175-176; Erol Güngör, a.g.e.,s.74-76.

⁴ thk., Dr.Abdulhalim Mahmûd - Taha Abdulbâki Surûr, Mısır,1380/1960. Ayrıca eseri tanıtıcı bilgiler için bkz.,Erol Güngör, a.g.e., s.77.

⁵ thk., Mahmûd Emin en-Nevâvî, 2.bsk., Kâhîre, 1980. Eser, 1979 yılında; Süleyman Uludağ tarafından bazı notlar ilavesiyle "*Dâdus Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*" adı altında Türkçemize kazandırılmıştır.

⁶ S.Ü.İ.F. ktp., nr.,1075/A.(Yazma). Ayrıca, eser üzerine yapılmış araştırma için bkz., Bilâl Saklan, Ebû Bekir Muhammed el-Gulâbâdî ve Ma'âni'l-ahbâr, Konya,1991 (Basılmamış Araştırma)

⁷ I-II.,Mısır, 1381/1961. Eserin müellifi *Ebû Tâlib el-Mekkî*'nin tasavvuf ilmindeki metodunu, Kâhîre Üniversitesi Dâru'l-ülüm Fakültesi Öğretim Üyelerinden Dr.Abdulhamîd Medkûr, "*Ebû Tâlib el-Mekkî ve Menbecubû's-sıff*" adlı master çalışmasında incelemiş; *Kûtu'l-Kulûb*'un hadisçilik yönü de; tarafımızca, 1989 yılında Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde "*Kûtu'l-kulûb'daki Tasavvufî Hadislerin Hadis Metodolojisi Açısından Değeri*" adıyla *Doktora* tezi olarak çalışılmıştır.

⁸ Erol Güngör, a.g.e., s.78.

Görüldüğü gibi; H.IV.asır, Tasavvuf tarihinde ayrı bir yere sahiptir. Bu ayrıcalık da, çalışmada etken âmillere aittir.

H.IV. / M.X.asırda yaşamış ve hadis ilimleriyle şöyle veya böyle ilgilenmiş zâhid ve sūfîlerin ilgi biçimleri ele alınmazdan önce , konuya ışık tutacağı düşünceyle, bu dönem, başta siyasî, sosyal ve ilmî açıdan olmak üzere çeşitli yönleriyle ele alınacaktır. Bunun için de; ilk plânda, **Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî(597/1200)**'nin “*el-Muntazam fî târihi'l-mulûk ve'l-Ümem*”¹⁰, **İbnu'l-Esîr(630/1232)**'in “*el-Kâmil*”¹¹, **İbn Kesîr((774/1372)**'in “*el-Bidâye ve'n-nihâye*”¹², **Zehebî(748/1347)**'nin “*el-Iber*”¹³ ile **İbnu'l- 'Imâd**'in “*Şezerâtu'z-zeheb*”¹⁴ gibi kronolojik nitelikli tarihlerin yanında, **Hasen İbrahim Hasen**¹⁵ gibi siyasî tarih yazan müelliflerin eserleriyle, **Adam Metz**¹⁶ gibi H.IV. asır çalışanların kitaplarından da istifade edildi.

Bu asırdaki hadis ilmiyle ilgilenmiş olan sūfîlerin ilgi biçimleriyle vermiş oldukları ürünlerin tesbiti için, başta **Sülemî**'nin “*Tabakâtu's-sūfiyye*”¹⁷ si¹⁷, **Ebü Nuaym(430/1038)**'in “*Hıyetu'l-Evliyâ*”¹⁸ s¹⁸, **Hatîb el-Bağdâdî(463/1071)**'nin “*Târihu Bağdâd*”¹⁹, **Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî**'nin “*Sıfatu's-safve*”²⁰ ve **Zehebî**'nin “*Tezkîratu'l-huffâz*”²¹, “*Mizânü'l-i'tidâl*”²² ve “*Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*”²³ olmak üzere, az önce asır hakkında genel bilgi almak için müracaat edilen tarih kitaplarıyla, diğer terâcimle alâkalı eserler de taranmıştır. Aslında, ilmî çalışmalarda ikinci el kaynaklar yerine, esas kaynaklardan ve varsa bizzat müelliflerin eserlerinden istifade etmenin sağlıklı bir yol olduğu bilinen bir gerçektir, fakat yukarıda zikredilen eserler de konumuza ışık tutacak nitelikte olup, böyle bir araştırmada müstağni kalınmayacak cinstendir.

Şimdi konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olması için, bu dönemin genel yapısı hakkında bilgi vermeye çalışalım.

H. IV. ASRA GENEL BİR BAKIŞ

Daha önce zayıflamaya başlayan **Abbâsî Hilâfeti** bu asrın başlarından itibaren Bağımsız Devletlerin güçlenmeleri ve Türk komutanlarının hilâfet merkezindeki nüfuzları sebebiyle, gücünü daha da kaybetmesi sonucu İslâm âleminde tam bir otorite boşluğu kendini hissettiriyordu. Abbâsî hilâfeti dağılma noktasına

⁹ Bilâl Saklan, Kûtu'l-kulûb, s.64-69.

¹⁰ thk., Mahmûd Abdulkadir Atâ - Mustafa Abdulkadir Atâ, XIII-XV, 1.bsk., Beyrût, 1412/1992.

¹¹ I-XIII, Beyrût, 1966.

¹² I-XIV, 2.bsk., Beyrût, 1977.

¹³ thk.,Ali Mahtûteyn - Ebû Hacer Muhammed es-Said Zağlûl, I-IV, 1.bsk., Beyrût, 1985.

¹⁴ I-VIII, Beyrût, trs.

¹⁵ Târihu'l-İslâm, I-IV, 7.bsk., Kâhire, 1964.

¹⁶ el-İ Hadâratu'l-İslâmiyye fî'l-karnî'r-râbî' el-hicrî, trc.,Muhammed Abdulhâdî Ebû Reyde, I-II, 4.bsk.,Beyrût, 1986.

¹⁷ thk., Nüreddin Şerîbe, Mısır, 1969.

¹⁸ I-X, 2.bsk.,Beyrût, 1967.

¹⁹ I-XIV,Beyrût,trs.,

²⁰ thk.,Mahmûd I'âhûrî, I-IV, Kâhire,1390/1970.

²¹ I-IV, İ Haydarâbâd, 1956-1958.

²² thk.,Ali Muhammed Becâvî, I-IV,Beyrût, 1963.

²³ thk.,Şuayb el-Arnaûd, I-XXIII, 2.bsk.,Beyrût,1984.

gelmiş, sultası altındaki beldeler taksim edilmişti. Nitekim, Fâris'te **Ali b. Büveyh** güçlenmiş, *Rey, İsbahân* ve dağlık bölgeler ise kardeşi **Hasan**'ın eline geçmişti. *Musul, Diyar-ı Bekir, Diyar-ı Rebia ve Mudar*'da **Hamdânîler** müstakil devletler kurmuşlardı. *Mısr ve Sûrîye* bölgelerinde **Ihşîd Muhammed b. Tuğç** bağımsızlığını ilân etmişti. *Horasan*'da, **Nasr b. Ahmed es-Sâmânî** idarede müstakil hâle gelmiş, *Endülü's*'te, **III.Abdurrahman(300-350/912-961)** *halifeliğini* ilân etmiş ve “*Emîru'l-mü'minîn en-Nâsir li dînillab*” ünvanı almış,²⁴ böylece İslâm dünyasında üç tane halifelik olmuştu; *Bağdât*'ta **Abbâsî Hilâfeti**, *Kâbire*'de **Fâtûmî Hilâfeti** ve *Kurtuba*'da da **Endülü's Emevî Hilâfeti**.²⁵

Zayıf olan hilâfete güç kazandırmak için, otoriteyi yeniden ele geçirmek düşüncesiyle, “*Emîru'l-Umerâ*” ünvanı verilen bazı valilerden destek alınmaya gidilmişti. Bu kanaldan, bu sefer de *Türk* komutanlar ile, *şimân* aşırılarından olan *Büveyhî*'ler, hilâfet üzerinde tesirli olmaya başlamışlar; o kadar ki, halife seçiminde bile bu gruplar etkili olmuşlardır. Özellikle H.334 / 945 yılında **Muizzu'd-devle Ahmed b. el-Hasen b. Büveyh** komutasındaki *Büveyh* ordusu *Bağdât*'a girdikten sonra, ²⁶ devlet otoritesi tamamen *Büveyhî*lerin eline geçmiş ve **Arnold**'un dediği gibi; “Nüfûz ve yönetimi, kendilerinden daha güçlü olan *Büveyh oğulları*’nın ele geçirdiği bu dönemde, Abbâsî Halifeleri , bütün yetkilerini kaybetmiş, kıymetsiz bir duruma düşmüşlerdir. Güçlü olan mütegalibeler, İslâm dünyasını “*Emîru'l-Mü'minîn*” olarak çağrılarak halifeye danışmadan ve ona aldırış etmeksizin yönetmişlerdir. Hattâ halifeler, Büveyhî sultanlarının elinde oyuncak haline gelmişlerdir. Büveyhîler, istediklerini halifelik tahtına oturtmuşlar, canları istediklerinde de azletmişlerdir.”²⁷

Hilâfetin zayıflamasıyla, vezirlerin etkinliği artmış, bunun neticesinde de bu makama ulaşmak için rüşvet yoluyla rekabet alıp yürümüştür. Böyle olunca da vezir atama ve hal' işi çok yaygın durumdadır. Tabii bu hususlarda, halifenin müsrif oluşu²⁸, iş bilmezliği ve beceriksizliğinin yanında, başta halifenin validesi olmak üzere, devlet yönetimine müdahil olan hanımların²⁹ da etkisi olmaktadır. Nitekim, ıslahatçı ve disiplinli bir vezir olan **Ali b. İsa**, halifenin annesinin müdahaleleri sonucu, Halife **Muktedir** tarafından görevinden alınmıştır.³⁰

Devletin , **Karmatî**'lerle başı derttedir. Hilâfet merkezi olan *Bağdât*, onlar tarafından muhasara altına alınmış, yine bu **Karmatî**'ler, bölücü terör örgütleri gibi diğer İslâm beldelerine de saldırı düzenliyorlar, sık sık müslümanların hac yapmasına mani oluyarlardı. Ya hacca giderlerken ya da dönüşte, kafilelere saldırı düzenli-

²⁴ İbnu'l-Cevzi,Muntazam, XIII,366-367; İbnu'l-Esîr, Kâmil, VIII,323-324; İbn Kesîr, Bidâye, XI,84;Ahmed Emin, Zuhru'l-İslâm,1,90vd.; A.Metz, Hadâra, I,19 vd.; Hasen İbrahim, Târih,IV,172.

²⁵ Hasen İbrahim, a.g.e., aynı yer.

²⁶ İbn Kesîr, a.g.e.,XI,211-212.

²⁷ Hasen İbrahim, a.g.e., IV,175.

²⁸ İbnu'l-Cevzi, a.g.e.,XIII,174-176; İbn Kesîr, a.g.e.,XI,282, 322, 323.

²⁹ İbnu'l-Esîr, a.g.e., VII,40, 83-84; VIII,25; Hasen İbrahim, a.g.e.,IV,169.

³⁰ İbnu'l-Cevzi, a.g.e., XIII,166; İbnu'l-Esîr, a.g.e.,VIII,26; İbn Kesîr, a.g.e., XI,126; Hasen İbrahim, a.g.e.,IV,184.

yorlar, pek çok müslümanın ölümüne yol açıyorlardı.³¹ H.317 /929 yılında da, “*Haceru'l-Esved*”i Ka’be’den alıp kendi ülkelerine götürmüşledi.³² Bilindiği gibi, “*Haceru'l-Esved*” bilahere H.339 / 950 yılında tekrar geri getirilip, yerine konmuştu³³

Hilâfet Devletinin, dış ülkelerde de pek itibarı kalmamış, özellikle *Rum*’larla yapmış oldukları harblerin çoğunu kaybetmişlerdi.³⁴ Yine bu dönemde, Abbâsîleri tehdit eden bir başka devlet *Fâtımîler*’dir.³⁵

Devlet otoritesinin oldukça zayıfladığı, vatandaşın devletine güveninin kalmadığı bu dönemde, gruplar arasında sık sık çatışmalar çıkmış ve bu çatışmalarda çok sayıda insan ölmüştür.³⁶ Özellikle 10 Muharrem günü, *şia* tarafından düzenlenen ve zamanla yıldönüm kutlamaları halini alan nümâyişler esnasında, gösteriler *şia* ile *ehl-i sünnet* kavgasına dönüşmekteydi³⁷.

Devletin üst tabakasında israf, servet ve lükse düşkünlük akıllara durgunluk verecek düzeyde³⁸, buna mukabil halk, sefil ve perişan vaziyette hayatını idame ettirmeye çalışmaktadır. Hatta zaman zaman halkın fiyat artışlarına tepki gösterdikleri, gösteride buldukları da müşahede edilmektedir³⁹.

Bunca menfi durumlara rağmen, H.IV.Asır, özellikle felsefi ve kültürel hareketler açısından oldukça canlıdır. Bunda; başta Yunanca, Farsça ve Hintçe olmak üzere yabancı dillerden yapılan tercemeler ile, Halife ve üst düzey yöneticilerin bu faaliyetlerde aktif görevler üstlenmesi müsbet yönde etkili olmuştur. Çünkü yöneticiler bu tür ilmî faaliyetlere ya bizzat iştirak etmişler, ya da meclislerinde bulunmuşlardır. Ayrıca, ilim erbabının istifade edeceği, ilmî müzakerelerini rahatça yürütebilecekleri ve “*Dâru'l-Hikme*” ve “*Dâru'l-İlm*” adı verilen bazı müesseseler kurulmuş, *kütüphaneler* tesis edilmiştir. Bu müesseseler de kültür hayatının canlanmasına vesile olmuştur.⁴⁰ **Hasen İbrahim Hasen**’in ifade ettiğine göre, yine bu dönemin kültür hayatının canlı olmasında âmil olan unsurlardan birisi de, fetihler ve medeniyetin gelişmesi neticesinde, müslüman alimlerin diğer ülkelere yapmış oldukları seyahatlerdir. Çünkü bu seyahatler, İslâmî düşüncenin ufkunu açmış, gelişiminde yardımcı olmuştur. Ayrıca, Abbâsî Hilâfetinin zayıflaması neticesinde ortaya çıkan yeni devletler ile, ilmî ve kültürü, siyasî ve dinî amaçlarına ulaşmak için bir araç edinmiş olan pek çok fırkanın ortaya çıkışı da, bu ilmî canlılığın oluşmasında etkili olmuşlardır. Hulasa; Abbâsî halifeliğinin zayıflayıp gücünü kaybetmesine ve İslâm dünyasının genelde bir çözülme ve dağılma içinde olmasına rağmen, bir yandan ortaya çıkan bu fırkalar arasında, diğer taraftan da, bu fırkalarla sünî âlimler ara-

³¹ İbnü'l-Cevzî, a.g.e.,XIII,247-249,281-282,348-350,377-378,382-383.

³² İbn Kesîr, a.g.e., XI,81, 147, 149, 157 ve 160.

³³ İbnü'l-Cevzî, a.g.e.,XIV,80-81; İbn Kesîr, a.g.e.,XI,22.

³⁴ İbnü'l-Cevzî,a.g.e.,XIII,255-256, 260-265;XIV,26,80,114,175,214 İbnü'l-Esîr, a.g.e.,VIII,604-605; İbn Kesîr, a.g.e.,XI,239; Adam Metz, Hadâra, I,26.

³⁵ İbnü'l-Esîr, a.g.e.,VIII,24,590-591; İbn Kesîr,a.g.e.,XI,266.

³⁶ İbnü'l-Cevzî,a.g.e.,XIII,240,247-249,316-318; XIV,84, 319,335; İbnü'l-Esîr, a.g.e.,IX,49.

³⁷ İbnü'l-Cevzî, a.g.e.,XIV,118,126,155, 319, 329, 340; XV,37; İbn Kesîr,a.g.e., XI,203-204.

³⁸ İbnü'l-Cevzî, a.g.e., XIII, 174-176; İbn Kesîr, a.g.e.,XI,282,322,323.

³⁹ İbnü'l-Cevzî, a.g.e.,XIII,194,348-350,356-357; XIV,32,171,347; İbn Kesîr, a.g.e.,XI,213,302,306.

⁴⁰ İbn Hallikân, Vefeyât,I,152-153; Adam Metz, Hadâra, I,322vd.; Hasen İbrahim, a.g.e.,IV,271-272.

sında meydana gelmiş olan ilmi mücadele ve münakaşalar⁴¹, bu devrin belirgin vasfı haline gelen ilmi kalkınma hamlesinde son derece önemli roller üstlenmişlerdir⁴².

Bu dönemde, çeşitli ilim dallarında önemli şahsiyetlerin yetiştiğini, kıymetli eserlerin verildiğini müşahede etmekteyiz. Ayrıca bu asır, muhtelif ilim dallarıyla ilgili tedvin faaliyetlerinin yapıldığı, daha önce teessüs eden bazı kaidelerin bazı esaslar dahilinde kaleme alındığı devir olarak da karşımıza çıkmaktadır. Nitekim başta İbn Sînâ(429/1037) olmak üzere pek çok İslâm düşünürü üzerinde önemli tesirleri olan ve İslâm Felsefesinin temel taşlarından, Türk Filozofu **Fârâbî(339/950)** bu asırda yetişmiş birisidir. Aynı şekilde, Kelam İlminin iki önemli şahsiyeti ve mezheb kurucuları **Ebu'l-Hasen el-Eş'arî** (260/324/873/935) ile **Ebû Mansûr el-Mâtürîdî(333/944)** yine bu asra damgasını vurmuş ve pek çok temel kaynaklara imzasını atmış alimlerdendir.

Tefsir sahasında da durum bundan daha farklı değildir. Mesela, rivâyet tefsirinin temel kaynaklarından *Câmiu'l-beyân* sahibi **İbn Cerîr et-Taberî(224-310/838/922)** hem tefsir sahasında temayüz etmiş, hem de fıkıh sahasında mutlak müctehid olarak, daha sonraları çeşitli sebeplerle neşvünema bulamayan bir mezhebin de kurucusu olan önemli bir âlimdir. Bunun dışında yine Tefsir ilminde kıymetli eserler vermiş ve telif etmiş oldukları bu eserlerle daha sonraki nesillere haklı olarak kaynaklık vazifesi yapmış olan meşhur müfessirleri de görmekteyiz. Ayrıntılarını ilgili tarihlere bıraktığımız bu alimlerden birkaç isim zikretmeye kalktığımız zaman karşımıza, *Maâni'l-Kur'ân* sahibi **Ebû İshâk ez-Zeccâc(241/311/855/923)** ve *Abkâmu'l-Kur'ân* müellifi **Ebû Bekir el-Cessâs(305/370/917/980)** gibi ünlü isimler çıkmaktadır.

Her ne kadar yukarıda ifade edildiği gibi, mutlak müctehid **İbn Cerîr et-Taberî** gibi alimler de bulunsa, bu asırda, diğer ilimlerdeki gelişme ve canlılığa mukabil, Fıkıh sahasında durum böyle değildir, inkişaf çizgisinde duraklama ve sapma vardır. Artık büyük müctehidler devrinin hür ve mutlak icthadı, doğrudan doğruya Kitap ve Sünnet kaynağından hukukî hayata çözümler ve aydınlık getiren çalışmalar durmuş, onun yerini "*taklîdilik rubû*" almaya başlamıştır⁴³.

Esasen araştırmamızı daha çok ilgilendiren husus, bu dönemde **Hadis ve Tasavvuf** ilminin durumlarıdır. Çünkü bu husus birazdan verilecek bilgilerin test edilmesini de sağlayacaktır. Şimdi kısaca bu iki bilim dalına bir göz atalım.

Bilindiği gibi, H.III.asır; Hadis tarihinde, "*Altın Çağ*" olarak nitelendirilmiştir. Çünkü bu asırda, H.I.asrın ikinci yarısından itibaren başlayan tedvin ve Tasnif çalışmalarının neticeleri alınmaya başlanmış ve en mükemmel örnekleri verilmiştir. Hadis Edebiyatında "*Kütüb-i sütte*" olarak isimlendirilen orijinal çalışmalar yine bu dönemde meydana getirilmiştir. Aslında, Hadis tarihi yazanlar bu üçüncü asırdan sonraki dönemleri, bereketlenme, olgunlaşma ve duraklama şeklinde isimlendir-

⁴¹ İbnu'l-Cevzî,a.g.e.,XIII,199-200,240,247-249,322,348;XIV,126,155;XV,32,58.

⁴² Hasen İbrahim, a.g.e.,IV,271-272.

⁴³ Özellikle Fıkıh açısından devrin hususiyetleri ile buna rağmen o dönemde yetişmiş fakihlerin isim listesi için de bkz.,Hayrettin Karaman,İslâm Hukuk Tarihi, s.122-140.

mekte ve bu dönemlerdeki çalışmaların da, genelde üçüncü asır çalışmaları üzerine yapıldığını ifade etmektedirler. Esasen bu son düşünceler, belki daha çok beşinci asır için geçerli olabilir. Çünkü çalışma dönemimiz olan dördüncü asır, hâlâ orijinal çalışmaların yapıldığı, meşhur alimlerin boy gösterdiği bir zaman dilimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Kütüb-i sitte müelliflerinden **Neseî(303/915)**'nin vefat tarihi bu asra sarkmış, *Buhârî ve Müslim*'in dışında sırf “*Sahîb*” leri derlemeyi hedefleyen, *İbn Huzeyme(311/923)* ile *İbn Hibbân(354/965)* da yine bu asrın meşhur muhaddislerindedir. Yine bu dönemde Hadis ilimlerinin değişik konuları ile alakalı bazı eserlerin kaleme alındığını müşahede etmekteyiz. Meselâ, ilk hadis usûlü yazarı olarak kabul edilen *er-Râmeburmuzî*'nin vefat tarihi 360/971dir. Yine Hadis edebiyatında meşhur *Mu'cemlerin* müellifi *Tabarânî* de 360/971 yılında vefat etmiştir.

Görüldüğü gibi, H.IV.asır; Hadis tarihi açısından, orijinal sayılabilecek hadis mecmualarının te'lif edildiği ve özellikle o zamana kadar gelen hadis usûlü malzemelerinin kitaplaştırıldığı bir dönem olarak müşahade edilmektedir. *Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî(307/919)*, *Ebû Avâne(316/928)*, *Ebû Ca'fer et-Tahâvî(321/933)*, *İbn Ebî Hâtim er-Râzî(327/939)*, *Bezzâr(354/965)*, *İbn Adîyy(365/976)*, *Dârakutnî(385/995)* ve *Hattâbî(388/998)* gibi pek çok meşhur muhaddis de yine bu asrın önde gelen ve kıymetli çalışmalara imza atmış alimlerindedir.

H.IV.asır; *Tasavvufun* toparlanma ve güçlenme çağı olarak mütalaa edilmektedir. Bu dönem sûfilerinin, tasavvufu *sünnî temeller* üzerine oturtma gayretleri söz konusudur. Her türlü töhmetten uzak, şeriatle bağları koparmadan, uzlaşmacı bir tutum içerisinde; daha önce *Cüneyd*, *Muhâsibî* ve *Sehl et-Tüsterî*'nin çizmiş olduğu çizgiyi sistematize ederek, sünnî sistem ve inançla uyum içerisinde olma gayreti. Nitekim, daha önce de ifade edildiği gibi, çalışmamızın da temel kaynaklarından olan “*el-Luma*”da, **Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî(378/988)** ile “*Kütü'l-kulûb*”da **Ebû Tâlib el-Mekkî(386/996)** en muhafazakar kelimcilerin kuşularını gidermede bile aşırılığa varan “*İ'tidali savunma*” gayretkeşliklerini sergiledikleri çok uzun ve ayrıntılı pasajlar kaleme aldılar. Nisbeten daha kısa bir inceleme olan *Kitâbu't-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvufunda* **Ebû Bekir el-Gülâbâdî(385/995)** - ki daha önce de ifade edildiği gibi, hadisle ilgili bir de *şerh* çalışması vardır.- sûfî telakkiyi, kendi zamanında geçerli *Hanbelî* kelim telakkisiyle yakınlaştırmanın da ötesinde, o telakkiden iktibaslar yapan bir kelimci yaklaşımla tasvir etti⁴⁴.

Arberry; bu yakınlaşmayı, daha çok *Hallâc(309/921)*'in idamı neticesinde oluşan korku, ürperti ve sosyal baskıya bağlamaktadır. Belki bu varsayımların da etkisi olmuş olabilir ama, bu asırda tasavvufun sünnî temellere oturtulma çabalarını tamamen böyle bir gerekçeye bağlamak kanaatimizce doğruyu yansıtmamaktadır. Bu, sadece ve yeterli sebep olmamalıdır. Çünkü zaman zaman dış unsurlardan etkilenebilir olsa, hatta arada bir bazı aykırı sesler çıksa da, ilk dönemlerde *şühâd* hareketi olarak başlayan bu uygulama, daha sonraları, öyle veya böyle, Kur'ân ve Sünnet'ten

⁴⁴ A.J.Arberry, "Tasavvuf", çev., Y.Nuri Öztürk, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, IV,155-156. Ayrıca bkz., Fazlur-Rahmân, a.g.e.,s.168-170; 172,174,175-176; Erol Güngör, a.g.e.,s.73-74.

kendisine mesned aramış ve bu yolda uğraşanlar da olmuştur. Nitekim; *Hasen el-Basrî*(120/737), *Muhâsibî*(243/857), *Sehl et-Tüsterî*(273/886veya283/896) ve *Cüneyd*(297/909) gibi bazı âlim sûfiler, daha önceki yıllarda, tasavvufu böyle bir mecraya oturtma çaba ve gayreti içerisinde olmuşlardır⁴⁵.

Kanaatimizce, dördüncü asırdaki uygulama ve çalışmalar da, daha önce yapılan bu çalışmalar üzerine bina edilmiş ve onların sistematik hale getirilmiş şekli olsa gerek. Nitekim **Arberry**'nin şu sözleri sanırız bu kanaatimizi desteklemektedir; “Bir kısım sûfiler, sûfi öğreti ve davranışları, *Cüneyd* ekolünde ortaya konduğu şekilde özetlemenin ve bu yaklaşımın sünnî sistem ve inançla tam bir uyum içinde olduğunu öne sürme zamanının geldiğine hükmetmekteydiler.”⁴⁶

Eserlerden anladığımız kadarıyla, yine bundan önceki dönemde olduğu gibi bu dönem müelliflerinin en büyük hedefi ve endişesi, sadece kendilerini sünnî cemaate kabul ettirmek değil, aynı zamanda, bizzat sûfi yolunu seçenler arasında meydana gelen kargaşalıkları ortadan kaldırmaktır. Çünkü sûfiler arasında zaman zaman ortaya çıkan “dikişsiz” şathiyatın sebep olduğu kargaşalıklar, bütün müelliflerin ortak şikayeti idi.⁴⁷

Bu asırda *tasavvuf* ilminin geçirmiş olduğu bir başka aşama da; onun, müstakil bir bilim dalı haline gelme gayret ve çabası içerisinde olmasıdır. Çünkü bu dönemde yazılmış eserlerde, tasavvufun bazı prensipleri ortaya konulmuş, özellikle de sûfilerin inanç esasları açıklanmış ve onların uyması gerekli esaslara işaret edilmiştir⁴⁸. Diğer ilim dallarında olduğu gibi bu ilimle iştigal edenlerle alakalı *tabakât* kitapları yazılmaya başlanmıştır. Ahmet Yaşar Ocak; Ebû Nasr es-Serrâc(378/988)'in “*Kitâbu'l-Luma*”ını, bir takım tasavvufi kavramları açıklayan en eski kaynaklardan biri olmanın yanında, kısmen de *tabakât* konusunda kaleme alınmış ilk çalışma olarak nitelendirmiş⁴⁹ ve “...Nitekim ömrünün büyük bir bölümü dördüncü asırda geçen **Ebû Abdurrahmân es-Sülemî(412/1021)**, “*Müslüman Mutasavvıfları toplayan en geniş ilk kaynak*” hüviyetindeki “*Tabakâtu's-süfyye*”yi yazdı. Sûfilerin, tıpkı muhaddisler, kalamcılar, fakihler, şairler, dâniciler ve *tabakât* kitaplarına girmiş diğer ünlüler gibi ciddi eserlerde yer alma haklarını tescil etmiş olan bu öncü ve örnek kitabı, çok kısa bir süre sonra, allâme *tabakât* yazarı **Ebû Nuaym el-İsfehânî(430/1038)** tarafından tertiplenen ve on büyük cilt halinde basılmış bulunan “*Hâyetu'l-evliyyâ*” adlı ansiklopedi izledi.”⁵⁰ şeklindeki sözleriyle *Arberry*, bu tür çalışmaları *Ebû Abdurrahman es-Sülemî* ile başlatmış ise de; esasen, başlangıç tarihinin biraz daha öne çekilmesinin daha isabetli olacağını düşünmekteyiz. Çünkü, tesbit edebildiğimiz kadarıyla, başta *Ebû Tâlib el-Mekkî'nin Kâtu'l-kulûb*'u ile⁵¹, *Ebû*

⁴⁵ A.J.Arberry, a.g.e., IV,150-151.

⁴⁶ A.J.Arberry, a.g.e., IV,156.

⁴⁷ Erol Güngör, a.g.e.,s.78.

⁴⁸ Sülemî, *Tabakât*, Mukaddime, s.49-50; İbn Haldûn, *Mukaddime*, s.86, krş., Erol Güngör, a.g.e., s.74-75.

⁴⁹ Ahmet Yaşar Ocak, *İslâm - Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır - İlyas Kültü*, s.35, 2.bsm, Ankara 1990.

⁵⁰ Arberry, a.g.e., IV,156.

⁵¹ Bkz. a.g.e. I,330.

Nuaym'ın "*Hilyetu'l-evliyâ*"sı olmak üzere⁵², konu ile alakalı eserlerin kaynakları arasında yer alan, fakat mahiyet ve keyfiyeti hakkında bilgi edinemediğimiz ama kaynaklarda ismine işaret edilen "*Tabakâtu'n-nüssâk*" adlı eserin müellifi *Ebü Saîd İbnu'l-A'râbi*'nin vefat tarihi 341/952'dir.⁵³ Bu da gösteriyor ki; tasavvufun müstakîl bilim hüviyetini elde etmesine âmil olan ve tasavvuf tarihine damgasını vuran sûfîlerin hal tercemesini konu edinen "*Tabakât*" kitaplarının kaleme alınışı H. IV. Asrın ilk yarısına tekabül etmektedir. Kimbilir belki yeni bulgular bu tarihi daha da öne çekecektir. Anlaşılan şu ki; *Ebü Saîd İbnu'l-A'râbi* gibilerinin başlatmış olduğu bu çalışmalar, daha sonraki yıllarda *Sülemî* ve *Ebü Nuaym el-İsbahânî* gibi bu sahanın uzman ve ustaları tarafından daha da olgunlaştırılmıştır.

Bu bilgilerden sonra, şimdi bu asırda yaşamış olan sûfîlerin hadis ilimleriyle ilgi biçimlerini ve neticesinde vermiş oldukları eserlerini ele alabiliriz. Yalnız o konuya geçmeden önce yine bu zümrenin sünnet anlayışları ile, hadis ilimleri ve bazı hadisçiler hakkındaki kanaatlerine kısaca temas edilmesinde fayda mülahaza ediyoruz.

Bütün bunlar için de; başta, dönem ve şahısların anlatıldığı tarih ve terâcim kitapları olmak üzere, bu devirde te'lif edilip de günümüze kadar gelme şansını elde eden bazı eserlere müracaat edilecektir. Bunlardan , özellikle *Luma'*, *Kâtu'l-kulûb*, *Maâni'l-abbâr* ve *Taaruf* devamlı olarak el altında bulundurulacaktır.

Esasen bu çalışmanın çok daha verimli olabilmesi için bu asırda yaşamış alimlerin tarih ve teracim kitaplarında zikri geçen ve fakat ulaşamadığımız eserlerin görülmesi, tetkik edilmesi gerekirdi. Ama, mevcut ve tesbit edilebilen ipuçlarından hareketle konunun aydınlatılmasına gayret edilecektir.

Şimdi evvela, H. IV. Asır Muhaddis - sûfîlerinin sünnete ittiba konusundaki tavırları ile, hadis ilimleri ve hadisçilere bakışını ve sonra da, hadisle iştiğal biçimlerini incelemeye çalışalım.

I. SÜNNET KARŞISINDAKİ TUTUMLARI

Bilindiği gibi, ilk dönemlerden itibaren, sünnet - hadisin dindeki konumu ve yaptırım gücü zaman zaman değişik kesim ve platformlarda tartışılmıştır. Bazı kesimler tarafından, muhtemel bir aksülamel endişesinden olacak ki, doğrudan reddedilme veya devre dışı bırakılması yerine, ortaya konan bazı kriterler sayesinde hadislerin büyük bir çoğunluğunun saf dışı edilmeye çalışılması da bir başka bilinen husustur.

H. III. Asırda başladığı ifade edilen sûfîlerin sünnete yönelme, görüş ve düşüncelerini Kur'ân ve sünnet temeline oturtma çaba ve gayretlerinin bu dönemde daha da netleştiği görülmektedir. Nitekim bu dönemin sufilesinde ısrarlı biçimde

⁵² Bkz., a.g.e.,X,128; ayrıca krş., Sülemî, *Tabakâtu's-Süfiyye*, Mukaddime, s. 50.

⁵³ Hayatı için de bkz., Sülemî, a.g.e., s. 427-430; Ebü Nuaym, *Hilye*, X,375; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 166; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, XIV,84; İbn Kesîr, *Bidâye*, XI,226; Zehebî, *Tezkira*, III, 852-853; Siyer, XV,407-412; İber, II,252; İbn Hacer, *Lisân*, I, 308-309; İbn Tagrıberdî, *Nucûm*, III,306-307; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II,354.

sünnete ittiba ve iktida konusu işlenmektedir. Hatta eserlerinde bu hususu müstakil başlıklar altında inceleyen sûfî müellifler bile olmuştur. Mesela; sünnete uymaktan daha şerefli bir makamın olmadığını söyleyen ve bununla, kalbin marifet nuru ile nurlanacağı kanaatini taşıyan meşhur sufi *Ahmed b. Muhammed b. Atâ*(309/311/921/923) şöyle demektedir; “Kendini sünnetin âdâbıyla âdâblanmaya adayanın kalbini Allah, ma’rifet nuru ile nurlandırır. Allah’ın Habibi(s.a.v.)’in emirlerine, fiillerine ve ahlakına uymaktan, O’nun âdâbıyla, söz, fiil, azim, akid ve niyyet olarak edeblenmekten daha şerefli makam yoktur.”⁵⁴

Aynı şekilde, H.340/951 yılında *Nişabur*’da vefat etmiş olan *Ebû Bekir et-Tamistânî* de Kitab ve Sünnete ittiba edip, nefis, mahlûkât ve dünyadan uzaklaşan kimselerin sâdik, isabetli ve sahabenin âsârını, izini takib eden kimseler olduğunu ifade eder ve sahabenin de bu özelliklerinden dolayı “Sâbikûn” olarak isimlendirildiklerini, söyler.⁵⁵

Aşağı yukarı hadisçiler gibi düşünerek, “sonuna kadar sikanın sikadan nakletmiş olduğu haberi SAHİH” olarak nitelendiren ve böyle bir haberle amel etmeyi bütün müslümanlara lüzumlu gören *Serrâc et-Tûsî*(378/988) de; Hz.Peygamber’in ahlakıyla ahlaklanmanın , O’na ittibâ ve O’nun emrine itaatın ona şahid olanla gaib olanlara, kısaca bütün mahlukata ve kıyamete kadar VACİP olduğu kanaatindedir. Sünnete ittiba biçimini ise şu şekilde tanımlar; “Hz.Peygamber’den Sahih olarak nakledilen her hususta, hıfâfına delil olmadığı müddetçe O’nun güzel ahlakıyla ahlaklanmaktır.” Bu ara, Kur’ân-ı Kerim’le yetinme meselesine değinmeden de geçemez; “Kur’ân’a uyduğu halde, Hz. Peygamber’in sünnetine ittiba etmeyen kimse Kur’ân’a muhalefet etmiştir., O’na uymamıştır.”⁵⁶

Hz.Peygamber’in sünnetine ittiba konusu üzerinde çok duran *Serrâc*, kitabı *Luma*’da konuyla alakalı olarak “*Kitabu’l-üsve ve’l-iktidâ bi rasûl(s.a.v.)*” ismiyle müstakil bir bölüm açmış ve burada konu ile ilgili Kur’ân ayetlerini arka arkaya sıralamıştır.⁵⁷ Bir başka yerde de Hz.Peygamber’in ahlak, fiil ve ahvaliyle ilgili 46 ayrı rivayet nakletmiştir. Sahih olarak nitelendirdiği bu rivayetlerden başka da haberlerin olduğunu, ancak konuya ışık tutacak kadarıyla yetindiğini de söylemiştir⁵⁸. Devamında da yine müstakil bir başlık halinde Meşayihin Hz.Peygamber’e ittiba ve iktida konusundaki hal ve hareketlerinden söz etmiştir.⁵⁹

Benzer düşünce ve kanaatleri “*Kûtu’l-kulûb*” sahibi *Ebû Tâlib el-Mekkî*’de de görmekteyiz. O’na göre Sünnet; *Azîz Kitâb*’in tefsirinde vazgeçilmez bir unsurdur ve Cenâb-ı Hakk’ın biz müslümanlara bahşetmiş olduğu büyük bir nimet-

⁵⁴ Ebû Nuaym, *Hilye*,X,302.

⁵⁵ Ebû Nuaym, a.g.e., X,382.

⁵⁶ Serrâc et-Tûsî, *Luma*, s.132-133.

⁵⁷ Serrâc et-Tûsî, a.g.e.,s.130-133.

⁵⁸ Serrâc et-Tûsî, a.g.e.,134-140.

⁵⁹ Serrâc et-Tûsî, a.g.e.,s.144-146.

tir.⁶⁰Ayrıca o da *Serrâc* gibi, Rasûlullah(s.a.v)'dan gelen *sahih* hadislerin kabul edilmesinin vacip olduğunu ayetlerden alıntılar yaparak uzun uzun anlatır.⁶¹

Rasûlullah(s.av.)'ı sevmek konusunu işlerken de, Hz. Peygamber'in sünnetini rey ve akla tercih etmeyi, bu sevginin alameti olarak gördüğünü şu sözleriyle ifade etmektedir; "Rasûlullah(s.a.v.)'ı sevmenin alametlerinden birisi de, onun sünnetini rey ve akla, yardımını da mal, nefis ve söze tercih etmektedir.Yine onu sevmenin alametlerinden birisi de, zâhir ve bâtında ona itiba etmektir. Farzları yerine getirmek, haramlardan kaçınmak, Hz.Peygamber'in ahlakıyla ahlaklanmak, şemail ve âdâbıyla edeplenmek, tuttuğu yolu izlemek, haberlerini araştırmak, dünyada zühd ve dünyaya bağlananlardan yüz çevirmek, gaflet ve heva ehlinde uzaklaşmak, dünya ile öğünmeyi ve dünyalığı çoğaltmayı terketmek, ahiret amellerine yönelmek, ahiret ehline yaklaşmak, fakirleri sevmek ve onlarla çok oturmak ve onların dünyaya düşkün olanlardan daha faziletli olduğuna inanmak da, Hz.Peygamber'in zâhirine uymanın gereklerindedir."⁶²

Hangi konu olursa olsun, sünnetten vazgeçilemeyeceğini, Hz. Peygamber'in isteğinin terkedilemeyeceğini de ifade eden *Ebû Tâlib el-Mekki* bu konudaki düşüncelerini de şöyle anlatmaktadır; "Hz.Peygamber, eğer bunu bizim için yapmış ise ondan vazgeçemeyiz ve onu terkedemeyiz. Şayet gerçek tevekkülü vehmettirmek düşüncesiyle sünnetten yüz çevirirsek bu hareketimiz lağv ve şeriate ta'n hükmündedir. Halk Hz.Peygamber'in sünnetinin zahirine uymak durumundadır. Nitekim bundan dolayı, Rasûlullah(s.a.v.) ağaç altında gölgelendiği halde başına su döktürecek kadar sıcak bir günde seferde oruçlu iken, kendisine yapılan müracaat sonrasında hemen içinde su bulunan bir kap getirtmiş ve orucunu açmıştı. Orada bulunan insanlar da iftar etmişlerdi. Hz.Peygamber yanında bulunan insanların çekmiş olduğu sıkıntıdan dolayı orucunu bozmuştu. Bazılarının iftar etmedikleri kendisine söylenince, onları karşı gelmekle suçlamış ve şöyle buyurmuştur; "Onlar isyankardırlar."⁶³

Sünnetle kendi sözü çatıştığında, sünnetin sözünü iptal edeceğini ve görüşünün o doğrultuda değişeceğini anlatması da sünnet hakkındaki düşüncesini gösterir bir başka misaldir; Rasûlullah(s.a.v.)'ın meşguliyeti münasebetiyle edemediği namaz hakkında rivayet edilen " Bizi orta namazdan; ikindi namazından alıkoydular..." hadisini naklettikten sonra o şöyle der; "Eğer bu hadis sahih ise, bizim söylediklerimiz batıl, Rasûlullah'ın sözü sabittir. Çünkü hakır, ve biz onu söyleriz. Haberin sabit olduğunu sanıyorum..." Daha sonra da konuyu te'kit edici bir başka haber nakleder.⁶⁴

Aşağıda zikredeceğimiz misal ise, *Ebû Tâlib el-Mekki*'nin sünnetin bağlayıcılığı karşısındaki tavrını daha net ve belirgin bir biçimde ortaya koymaktadır; " Allah Rasûlü, *Ebû Saîd Râfi' b. Muallâ*'ya namaz kılarken seslendiğinde, *Ebû Saîd* namaz

⁶⁰ Ebû Tâlib el-Mekki , Kûtu'l-kulüb ,II,258.

⁶¹ Ebû Tâlib el-Mekki , a.g.e.,II,262.

⁶² Ebû Tâlib el-Mekki , a.g.e.,II,168.

⁶³ Ebû Tâlib el-Mekki ,a.g.e.,II,41.

⁶⁴ Ebû Tâlib el-Mekki ,a.g.e.,I,57-58.

kıldığını gerekçe göstererek, Hz.Peygamber'e icabet etmez. Bunun üzerine Rasûlullah(s.a.v.); Allah, "sizi çağırıldıklarında Allah'a ve Rasûlü'ne icabet edin" buyurduğu halde, niçin cevap vermiyorsun, buyurur." Hadisi şerifi naklettikten sonra Ebû Tâlib el-Mekkî şu mütalaayı serdeder; "Bu hadis, herhangi bir konuda bir haber varid olduğunda sünnet ve icma tahsis etmediği müddetçe onun umuma şamil olduğuna delildir."⁶⁵ Aynı şekilde bir başka yerde de "Mücmel olarak varid olan haberin, sünnet tahsis edinceye kadar, genele şamil olacağını ve o şekilde amel edileceğini" ifade eder.⁶⁶

Görüldüğü gibi, bu dönemin sûfilere özellikle sahih sünnete ittiba etmek, Hz.Peygamber'in ahlâkıyla ahlâklanmak ve bunu her türlü rey ve düşüncenin önünde tutmak konusunda, hemen hemen benzer ifadelerle ittifak halindedir. Bu hususta farklı ve aykırı görüşlere rastlanılmamıştır.

Özellikle bazı hadis ilimleriyle, hadis ashabına yaklaşımları da acaba böyle midir? yoksa bu meselede değişik düşünen, farklı tavırlar içerisinde olanlar olmuş mudur? İşte bu ve benzer sorulara birlikte cevap arayalım.

II. BAZI HADİS İLİMLERİ İLE BİR KISIM HADİSÇİLERE KARŞI TAVIRLARI

Sünnete ittiba konusunda bu kadar hassas davranmalarına, ısrarlı biçimde teşvik etmelerine rağmen H.IV.asırda da, daha önceki dönemlerdeki gibi, zaman zaman, Hz.Peygamber'in hadislerini tesbite yönelik bazı teknik çalışmaları tenkid eden ve muhdes olarak nitelendirenleri de müşahede etmekteyiz. Nitekim *Ebû Tâlib el-Mekkî*; sünen ve âsar bilgisini selefçe bilinen bir ilim diye nitelendirirken, hadislerin illetlerini araştırmak, tariklerini bir araya getirmek, zayıf ravilerin kusurlarını araştırmakla, âsarı nakledenleri zayıf kılma işini, sonradan icad edilen muhdes bir ilim olarak görmektedir.⁶⁷ Ayrıca bazı uygulamaların da selefden farklı biçimde ya zorlaştırıldığı veyahutta kolaylaştırıldığı da ifade ettikten sonra⁶⁸ hadis ilimleriyle meşguliyeti pek tasvip etmeyen, çoğunluğu zâhid ve sûfi alimlerin görüşlerini zikretmesi de⁶⁹ bu konudaki düşüncesi hakkında ipuçları vermektedir.

Benzer kanaatler zaman zaman, *Zehebî*'nin, *câhil* diye nitelendirmiş olduğu⁷⁰ diğer bazı sûfilerde de görülmektedir. Nitekim *İbnu'l-Cellâ*; hadis kitabetsini farzdan alıkoyan sünnet şeklinde mütalaa etmekte⁷¹, bir başkası da hadis yazılmış kağıtları yırtarak, hadis yazım işinin hârikulâde ilmi bırakıp da varak ilmiyle meşguliyet olduğunu söylemektedir; Sûfiyyenin şeyhi olarak tanımlanan *el-Huldî*(348/958) gençliğinde *Abbâs ed-Dûrî*'nin akdetmiş olduğu hadis meclislerine katılır, hadis yazmış, bir seferinde meclis dönüşü, ismini tasrih etmediği bir sûfi ile karşılaşır. Sûfi, kendisine ne ile meşgul olduğunu sorar, o da; hadis yazımı ile iştiğal ettiğini

⁶⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî ,a.g.e.,I,187.

⁶⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî , a.g.e., I,188.

⁶⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî , a.g.e.,I,339.

⁶⁸ bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî , a.g.e.,I,337.

⁶⁹ bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî , a.g.e.,I,270,319,324.

⁷⁰ Zehebî, Siyer, XV,559.

⁷¹ Sülemî, Tabakâtu's-süfiyye, s. 502; Zehebî, Siyer, XVI,109-110.

söyleyince sûfi; “Harikulade ilmi bırakıp da varak ilmimi mi alıyorsun” der ve hadis yazmış olduğu kağıtları yırtar. Bu söz ve hareket *el-Huldî* üzerinde oldukça kötü tesir bırakmış ve bir daha *Abbâs*’ın hadis meclislerine iştirak etmemiş.⁷²

Bazı hadis ashabını zaman zaman hafife alan⁷³, onları tefekkuh hâdisesinden yoksun, sadece haber nakletmekle nitelendirenler⁷⁴ olsa da bu menfi kanaatlerin daha önceki dönemlere oranla daha az olduğu müşahede edilmektedir. Aksine bu asırdaki sûfi alimlerin büyük bir çoğunluğunun hadis ilimleriyle meşgul olmayı ısrarlı bir şekilde tavsiye ettiklerini ve bunu bizzat uygulamaya koyduklarını da seviyerek görmekteyiz. Nitekim birazdan daha teferruatlı biçimde görüleceği üzere hadis meclislerine iştirak edenlerin yanında, bir hadisin bütün tariklerini bir araya getirenler de olmuştur. Meşhur sûfi *Ahmed b. Atâ er-Rûzbârî*, hadis kitabettinin, sahibini cehaletten kurtaracağını söyler.⁷⁵

Aynı şekilde, “*İlmu’s-sünen ve’l-beyân*”ı dini ilimler içerisinde mütalaa eden ve yine sünneti dini ilimlerin temel kaynakları arasında sayan *Serrâc et-Tûsî* de fukaha ve sûfiyenin yanında hadis ashabını ilim ashabı olarak nitelendirmiş ve ashabu’l-hadisın kimler olduğu, yapmış oldukları işler hakkında fevkalade isabetli değerlendirmeler yapmış ve onlardan övgü ile söz etmiştir.⁷⁶ Bunca tenkidlerine rağmen *Ebû Tâlib el-Mekkî*’nin, sûfi olacak şahsa öncelikle, dinin temel kaynaklarından olan sünnetle meşgul olmasını öğütlediğini ve *Muhasibî* gibi, sünnet ve hadis tedris etme işini tasavvufa takdim ettiğini görmekteyiz.⁷⁷ Ayrıca yine onun, muhaddisleri bu ümmet içerisinde dini muhafaza eden ve hilekârlara karşı müdafaa eden adaletli kişiler olarak tavsif etmesi⁷⁸ de tenkidlerinin hadisle uğraşanların tamamına değil de, belki zamanında gördüğü olumsuz hareketlerden dolayı, bazı hadisçilere yönelik olduğunu göstermektedir. Zira, özellikle bazı kelamî meselelerde hadisçiler gibi düşünen ve onlara uyan⁷⁹ *Ebû Tâlib el-Mekkî*, bu dönemde daha çok yaygınlaşan *rihlet*’i, hadis talebi için yapılan yolculukları da yüce ve âli ameller içerisinde mütalaa etmektedir.⁸⁰

Görüldüğü gibi, bu dönemde bazı hadis ilimleri ile, bir kısım hadis ashabına yönelik tenkidler ve onları hafife alan söz ve davranışlar öncekilere göre daha azdır. Bu tür düşüncelere sanırım daha çok hadis ilmi ile iştigal etmeyen sûfiler sahiptir. Çünkü hadisle şöyle veya böyle meşgul olan zâhid - sûfilardan bu şekilde kanaat besleyenleri bu dönemde pek müşahade edilmemiştir. Bir iki örnek ise, yine aynı şekilde hadisle ilgilenmeyenlerin arasından çıkmıştır. Halbuki bu sûfiler, kendi

⁷² Zehebi, *Siyer*, XV,559.

⁷³ Hafîb el-Bağdâdî’nin “*Târih*”inde anlattığı ve sûfi meşayih arasında zikri geçen Muhammed b. Ali b. Ebû Bekir el-Kettânî (322), Ebû Saîd el-Harrâz, Abbâs el-Muhtedî ve diğer bazı sûfilerin de bulunduğu bir grubun Şam’da deniz kenarında yürürken elinde kalem ve hokka ile dolaşan bir gençle karşılaşmış, hadis ashabından zannederek tahkir edici sözler sarfettikleri olay için bkz. a.g.e.,III,76.

⁷⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu’l-kulûb*, I,319.

⁷⁵ Süleimî, a.g.e., 500.

⁷⁶ *Serrâc et-Tûsî*, a.g.e., s.23-26.

⁷⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e.,I,322.

⁷⁸ a.g.e.,II,271.

⁷⁹ a.g.e.,II,270.

⁸⁰ a.g.e.,II,474.

pîrleri durumunda bulunan *Cüneyd* gibi, *Muhasibi* gibi şeyhleri örnek alsalardı , böyle bir yanlışa düşmezlerdi. Belki bunda dönemin uygulamaları ile bazı hadis ashabının tutumları da etkili olmuştur, ama gerek zâhidâne hayat sürmek, gerekse sūfilik hiç bir zaman ilimle meşguliyete, özellikle de hadis ilmiyle iştiğale mani değildir. Çünkü sūfinin hayatına ilim, Kur'an ve sünnet hakim olduğu müddetçe her türlü hezeyân ve şatahatdan kendisini koruyacaktır. Nitekim Kur'an ve sünnetle ilgilenenlerde, kısaca ilmi esas kabul edenlerde benzer hatalara pek rastlanılmamıştır.

Müteaddid defalar ifade edildiği üzere bu asrın sūfi - zâhidlerinin büyük bir çoğunluğu hadis ilimleriyle meşgul olmuşlardır. Hatta içlerinden bazıları bu işi meslek haline getirmişlerdir. Şimdi bunların iştiğal biçimlerini inceleyelim.

III. HADİS İLİMLERİYLE İLGİLENMELERİ

H.IV.asır sūfi - zâhidlerine baktığımız zaman, içlerinde hadis ve hadis ilimleriyle meşgul olanlarının ilgi dozunda farklılık söz konusudur. Kimisi sadece hadis semai ile yetinirken, kimisi elinde kalem hokka, imlâ meclislerini takip etmiş, hatta bunun için gerekirse uzun yolculuklara çıkmıştır. Bazıları imlâ meclisleri akdetmiş, hadis yazdırmış ve rivayet etmiştir. Bazıları da birikimlerini kağıda dökmüş ve kıymetli eserler tasnif etme cihetine gitmişlerdir. İşte bu dönemin zâhid - sūfilerinin hadisle meşguliyet biçimlerini, hadis öğrenimi ve öğretimi ile eser verme başlıkları altında ve örnekleriyle biraz daha ayrıntılı ele almaya çalışalım.

A.ÖĞRENMEK

Bilindiği gibi ilimde ilk ve önemli safha öğrenmedir, daha sonraki safhaların; öğretme ve eser verme merhalelerinin gerçekleşmesi , verimli ve başarılı olabilmesi ilk aşamanın çok disiplinli ve devamlı olarak iyi değerlendirilmiş olmasına bağlıdır. Sūfi ve zâhidlerin hadis ilimleriyle meşgul olanlarının hepsinin bu aşamadan geçmesinden daha tabii bir şey olamaz. Genelde tasavvufdan önce hadis semai ile meşgul olurlarken bazıları da tasavvuftan sonra, hadis ilmine yönelmişlerdir. Nitekim *Ebu's-Sâib Utbe b. Ubeydullah b. Mûsâ* (350/961) ilim tahsilinin başlarında tasavvuf ilmine ilgi duymuş, zühd ehline meyletmış, bilâhare ilim tahsili için belde-sinden çıkıp da değişik yeni âlimlerle karşılaşınca Kur'an'ı anlamaya, hadis yazmaya ve şâfi mezhebine göre fıkıh tahsil etmeye başlamıştır.⁸¹

Hadis öğrenim yollarından ilki ve en yaygın olanı hiç şüphesiz sema yoludur. Bu uygulamanın her sūfide aynı biçimde olduğu söylenemez. Bunlar içerisinde, başta *Buhârî* ve *Müslim*'in "Sahih"leri olmak üzere, daha önce te'lif edilmiş meşhur hadis mecmualarını doğrudan veya dolaylı olarak sema yoluyla elde etmeye ve o eserlerin "râvi"si durumunda olmaya özen gösterenlere, gerekirse rihlette bulunmak suretiyle, bunun için gayret edenlere şahid olmaktadır. Nitekim bu dönem sūfilerinden bazıları *Buhârî*'nin "Sahih"inin bin kadar ravisinden ismi bilinen beşinden biri durumunda olan ve *Sahih*'in sonraki nesillere intikalini sağlayan yegane

⁸¹ Hatib, Tarih,XII,320; Zehebi, Siyer,XVI,47.

nüşhanın da sahibi olan *el-Firebrî* (320/932)⁸²den Sahîh'i "Sema" yoluyla alanlar da vardır. Mesela aynı zamanda fakih de olan *Ebû Zeyd el-Mervezî* (371/981) bunlardan birisidir.⁸³ *Ebû Tâlib el-Mekkî* de, *Ebû Zeyd el-Mervezî* tarihiyle Buhârî'nin Sahîh'inden aldığı bazı hadislerle "Kırk Hadis"'ini oluşturmuştu.⁸⁴ Aynı şekilde, sûfiyyenin meşayihinin büyüklerinden biri olarak kabul edilen *İbn Şebbûyeh* (381/991) de 316/928 yılında *Ebû Abdullah Firebrî*'den "Sahîh"i "sema" yoluyla almış ve bu eseri değişik belde ve bölgelerde rivayet etmiştir. Nitekim onun, 378/988 yılında Mer'v'de Buhârî'nin bu kıymetli eserini rivayet ettiğinin dair bilgiler mevcuttur.⁸⁵

Firebrî'den Buhârî'nin "Sahîh"'ini sema yoluyla alan bir başka zâhid - âbid muhaddis, *Semerkan'da* bağlı bir yerleşim merkezi olan İştihân⁸⁶'a nisbet edilen *Ebû Bekir el-İştihânî*(388/998)'dir. Zehebî'nin belirttiğine göre, *el-İştihânî* "Sahîh"i *Firebrî*'den 319/931 yılında, yani vefatından bir sene önce dinlemiştir. *Ebû Kâmil el-Basrî*'nin Ebû Nasr ed-Dâvûdî'den naklen anlatmış olduğu şu hadise onun hadis sema, özellikle de Buhârî'nin Sahîh'inin sema konusunda göstermiş olduğu hassasiyeti ve bunun kendisi için nasıl bir ayrıcalık olduğunu göstermesi bakımından oldukça manidardır; "İştihân'da *İbn Mi't*'in yanına girdim, bana Buhârî'nin "Sahîh"ini sema yoluyla elde edip etmediğimi sordu. Ben de, *İsmail el-Hâcibî*'den duyduğumu söyleyince, Onu benden işit. Çünkü ben ondan daha sağlamım(esbetim), ben fıkıh tahsil ettim ve ben sema esnasında büyüdüm. O ise henüz yürüyemeyen ve omuzlarda taşınacak kadar küçük idi. Benim semaimla onun sema bir mi? dedi. Bunun üzerine ben de ondan tekrar sema yolu ile Buhârî'nin "Sahîh"ini aldım."⁸⁷

Bir başka âlim, zamanının Horasan Muhaddisi olarak da nitelendirilen zâhid - muhaddis *Muhammed b. Abdullah b. Ahmed* , *Ebû Abdullah es-Saffâr* (339/950); *Ebû Bekir İbn Ebu'd-Dünyâ*'dan eserlerini dinlediği gibi, Nişâbûr'a geldiğinde de, *Abdullah b. Ahmed b. Hanbelî*'den "el-Müsnedü'l-Kebîr"i "sema" yoluyla elde etmiş , *el-Kâdî İsmâîl*'in eserlerini yazmış, bu ara *el-Hasen b. Süfyân*'ın "Müsned"i ile, *Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe*'nin "Kitab"larını elde etmiştir.⁸⁸

Aynı şekilde 341/952 vefat tarihli Basra'lı meşhur sûfi *Ebû Said İbnu'l-A'rabî* de, hocalarından yapmış olduğu rivayetleri bir araya getirmek suretiyle oluşturduğu "Mu'cem"'in yanında, *Ebû Dâvud*'dan "Sünen"i elde etme imkanını bulmuştur.⁸⁹ Bir başka zahid alim *Ebu'l-Hasen Ali b. İbrahim b. Seleme b. Bahr el-Kazvîni el-Kattân* (345/956) da *İbn Mâc'e*'den "Sünen"'ini sema yoluyla almıştır.⁹⁰ Abid hafızlardan *Zübeyr b. Abdülvâhid b. Muhammed b. Zekerîyyâ el-Esedebâzî el-Hemedânî*'nin

⁸² İ.L.Çakan, Hadis Edebiyatı, s.50.

⁸³ Hatîb, a.g.e.,I,314; İbnu'l-Cevzi, a.g.e.,XIV,287; İbn Kesîr, XI,299; Zehebî, Siyer, XVI,313-315.

⁸⁴ Hatîb, a.g.e.,III,89; Zehebî, Siyer, XVI,536-537.

⁸⁵ Zehebî, a.g.e.,XVI,423-424.

⁸⁶ Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-buldân, I,196.

⁸⁷ Zehebî,Siyer,XVI,521.

⁸⁸ Zehebî, Siyer, XV,437-438.

⁸⁹ Zehebî, Tezkira, III,852-853; Siyer,XV,407-412.

⁹⁰ Zehebî, Siyer, XV,463-465.

(347/958) de Nişâbûr'a geldiğinde *İbn Şîreveyh*'den "Müsned"'ini dinlediğini, Hâkim nakletmektedir.⁹¹

Bununla ilgili bir başka misal de; *Müslim*'in "Sahih"'ini *İbrahim b. Muhammed b. Süfyan*'dan rivayet eden ve sufiyye'nin âbidlerinden sayılan *Ebü Ahmed el-Culûdi*(368/978)'dir. Yine Hâkim'in belirttiğine göre, Müslim'in Kitab'ının semai onunla son bulmuştur ve ondan sonra Sahih'i *İbrahim b. Muhammed b. Süfyan*'dan rivayet eden sika değildir.⁹²

Ahmed b. Hanbeli'in "Müsned", "Zühd" ve "Fedâil" isimli eserlerin "râvî"'si olan *Katîb*(368/978)'den söz etmeye bilmem gerek var mıdır?⁹³

Özellikle meşhur eserleri sema yoluyla elde etme gayreti içerisinde olanlarla alakalı son bir misal de; Horasan Müsnidi zâhid, âbid ve sika bir muhaddis olan *Ebü Amr el-Hîrî* (376/986)'ye aittir. Hâkim'in bizzat kendisinden duyduğunu, söylediği habere göre *el-Hîrî*'nin sema yoluyla elde etmiş olduğu "Müsned"ler şu muhaddislere aittir; *İbnu'l-Mübârek*, *Hasen b. Süfyan*, *Ebü Bekir b. Ebü Şeybe*, *Ebü Ya'lâ el-Mevsûlî*, *Abdullah b. Şîreveyh es-Serrâc* ve *Hârûn b. Abdullah el-Hammâl*.⁹⁴

Sema konusunda gösterilen hassasiyete bir misal de; *Ebu'l-Feth el-Kavvâs*(385/995)'a ait uygulamadır; O, müstemliden değil de, doğrudan şeyhinden dinler yazardı. Kendisine belki de bu hassasiyetinin gereksiz olduğunu ihsas ettirmek düşüncesiyle, falanca, müstemliden yazardı, denilince, "Ben Hz.Peygamber'i rüyamda gördüm, şöyle buyurdu; kim benden hadis semainda bulunurmuşcasına hadis öğrenmek istiyorsa *Ebu'l-Feth el-Kavvâs*'ın semai gibi yapsın" diyerek uygulamasının doğru olduğunu gördüğü bir rüyaya dayandırmak suretiyle, ifade etmiştir.⁹⁵

Bunlar arasında; sema yoluyla veya bir başka yolla öğrenmiş oldukları hadisleri "ezberleme" cihetine gidenleri de olmuştur. Nitekim sarf ve nahivdeki katı tutumundan dolayı *İbn Ukde* diye lakablandırılan *Ebu'l-Abbâs el-Küfî* (332/943), anlatıldığına göre, üçyüzünü ehl-i beytin fazileti ile alakalı olmak üzere toplam altıyüzbin hadis ezberlemiştir.⁹⁶ Bu hadislerin içerisinde sahihin yanında zayıfların da bulunduğu ifade edilmektedir. Aynı şekilde, aynı zamanda fakih de olan *Dulef Ebü Bekir es-Şibli*(334/945) de "Muvatta"'ı ezberlemiştir.⁹⁷

İlim öğrenmenin en etkili yollarından sayılan "Müzakere" usulü de yine bu dönemde bazılarının tatbik ettiği uygulamalardandır. Hadis ilimlerinin özellikle rical ve künyeler konusunda söz sahibi olan *Ebü Bekir el-Haddâd* (344/955), hadise olan aşırı sevgisinden dolayı "hadis müzakere"'sini çok sever ve hiç terketmezmiş, hatta bunu da ilmin alınma yollarının en sağlıklı olarak görmüş. Nitekim bir seferinde , onun meclisine devam edenlerden, onun eserlerinden çokca istifade edenlerden

⁹¹ Hatîb, a.g.e.,VIII,472-473; Zehebî, Siyer,XV,570-571.

⁹² İbnu'l-Cevzî, a.g.e.,XIV,267; İbn Kesîr,Bidâye, XI,294; Zehebî,Siyer,XVI,301-303.

⁹³ Hatîb, a.g.e.,IV,73-74; Zehebî,Siyer, XVI,210-213.

⁹⁴ İbnu'l-Cevzî, a.g.e.,XIV,320; Zehebî, Siyer,XVI,356-359.

⁹⁵ Hatîb, a.g.e.,XIV,325-327; Zehebî, Siyer,XVI,374-376.

⁹⁶ Hatîb, V,14-22; İbn Kesîr,XI,209; Zehebî, Siyer,XV,340-355,III,839-842.

⁹⁷ Hatîb, a.g.e.,XIV,389-391; Zehebî, Siyer, XV,317-319.

birisi olan *Hafîz Muhammed b. Sa'd el-Bâverî* onunla hadis müzakere ediyordu. Onun bu gayret ve uygulaması *İbnu'l-Haddâd*'ın çok hoşuna gitmiş ve şöyle demiştir; “İşte ilim böyle alınır.”⁹⁸

Daha önce de ifade edildiği üzere, *Ahmed b. Atâ er-Rûzbârî*'nin(369/979), sahibini cehaletten kurtardığına inandığı, Hadis Yazımı (Kitabet) de bu dönem muhaddis sūfîlerinin öğrenme teknikleri arasında yer almaktadır. On yıl süreyle hadis kitabıyla meşgul olduğunu söyleyenlerin ⁹⁹ yanında, aynı zamanda Mısır Muhaddisi olarak da nitelendirilen zâhid alim *Ebu'l-Kâsım el-Kinânî el-Mısırî*(357/967) gibi, bir hadisin değişik tariklerini bir araya getirenler de olmuştur. Yalnız bu zat, bilahere görmüş olduğu bir rüyadan dolayı bu işten vazgeçmiş gibi. Nitekim o şöyle anlatır; “Ben, Hz.Peygamber'in herhangi bir hadisine ait yüze yakın tarikini bir araya getiriyordum. Bu iş gerçekten de hoşuma gidiyordu. Bir gün rüyamda *Yahyâ b. Maînî*'i gördüm, ona; Ey Ebû Zekerîyya, bir hadisi yüz ayrı tarikten tahrir ettim, dedim. Bir müddet sustuktan sonra; korkarım ki yaptığın bu iş “Elhâkümü't-tekâsür”¹⁰⁰e girer, dedi.”¹⁰⁰

Hazır kitabet konusuna gelmişken, yine hadis öğrenim yollarından olan “İmla” ve “İmla Meclisleri”nden söz etmemek mümkün değildir. Bu dönemin bariz özelliklerinden birisi de, imla meclislerinin çokca akdedilmesi ve bu meclislerden hadis tahammül/öğrenme cihetine gidilmesidir. Nitekim bazı alimlerin elinde kalem ve hokka belde belde, bölge bölge imla meclisi takip ettiklerini görmekteyiz. Mesela, Sülemî ve Hâkim'in anlattıklarına göre, değişik bilim dallarında yetişmiş, bilhassa hadis ezberleme ve anlama konularında ayrı bir ihtisası da olan meşhur sūfî *Ebu'l-Kâsım el-Horasânî en-Nasrabâzî* (367/977), yanında devamlı surette kağıt kalem taşır ve bulunduğu yerde kurulan imla meclislerine iştirak edermiş.¹⁰¹ Aynı şekilde, İlimle meşgul olmayı hep tavsiye eden ve sūfîyenin bazı sözlerinin kişiyi aldatmamasını söyleyen *Ebû Abdullah Muhammed b. Hafîf* (371/981) de, *İbn Bâkeveyl*'in anlattığına göre, yanında hep kağıt kalem taşımış.¹⁰²

Bilindiği gibi, başlangıçtan itibaren, bazı alimler, ilimlerini tamamlamak için, kendi belde ve bölgelerindeki hocalarından istifade ettikten sonra, diğer şehir ve ülkelere yolculuklar yapmışlardır. Bu “Rihlet” uygulamasının, IV. Asır alimlerinde de, başta âli isnad temini olmak üzere, hadis elde etmek için hem de yaygın biçimde devam ettiğini, hatta bu uğurda, daha önce de ifade edildiği gibi, büyük meblağlar harcadığı da müşahede edilmektedir.¹⁰³

Görüldüğü gibi; bu dönem zâhid ve sūfîleri hadis öğrenmek için büyük bir gayret içerisinde olmuşlardır. Bilhassa H.III. Asırda te'lif edilmiş meşhur eserlerin

⁹⁸ İbn Kesîr,XI,229-230; Zehabî, Siyer, XV,445-451; Tezkira,III,899-900.

⁹⁹ Hatib, a.g.e.,XIV,389-391; Zehabî, Siyer,XV,317-319.

¹⁰⁰ Zehabî, Tezkira, III,932.

¹⁰¹ Sülemî, a.g.e.,s.484-488; Hatib, a.g.e.,VI,169; Kuşeyrî, s. 173; Zehabî, Siyer, XVI, 263-267.

¹⁰² Sülemî, a.g.e., s. 462-466; Ebû Nuaym, Hilye, X, 385-387; Kuşeyrî, s. 170; Zehabî, Siyer, XVI,342-347.

¹⁰³ Misal için bkz., Hatib, a.g.e.,VI,385; Zehabî, Siyer,XIV,141-142;362-365; 306...

sema yoluyla elde edilmesi ve ezberlenmesine büyük bir itina gösterilmiş, hadis yazımı ve imla meclislerini takib ve bunun için de uzun yolculuklara çıkma işi de yaygın vaziyettir. Hadis öğreniminde gösterilen bu gayret ve itina acaba öğretiminde de gösterilmiş midir? İşte bu sorunun cevabını hep birlikte araştıralım.

B. ÖĞRETMEK

H.IV.Asır Muhaddis - sûfi ve zahidlerin hadis öğrenmek konusunda göstermiş oldukları üstün gayreti, öğretmek ve hadis rivayeti hususunda gösterdikleri pek söylenemez. Zira içlerinden bazıları birazdan da görüleceği üzere, değişik sebeplerden dolayı hadis rivayetine pek sıcak bakmamışlardır. Esasen birinci bölümde de müşahede edildiği gibi, pek çoğu, *Neseî*, *Taberânî*, *İbn Huzeyme*, *İbn Adıyy*, *Tabâvî*, *Ebû Bekir el-İsmâîlî*, *İbn Hıbbân*, *Dâraikutnî*, *İbn Şâhîn* ve *Ebû Nuaym* gibi meşhur muhaddislere hadis rivayet etmişlerdir. Mesela *Mancanikî* diye ma'ruf *Ebû Ya'kub İshâke b. İbrahim* (304/916) ile ondan hadis rivayetinde bulunan *Neseî* arasındaki ilişki oldukça manidardır. *Neseî*, *Müsned*'ini *Ebû Ya'kub*'a tashihe götürüyordu, o da nezaketinden dolayı *Neseî*'nin yanına gelmesine mani oluyor ve onun yanına gidiyordu.¹⁰⁴

Ebu'l-Hasen Bünân b. Muhammed (316/928)¹⁰⁵, *Ebû Abdullah Muhammed b. Fadl* (319/931)¹⁰⁶, *Ebu'l-Hasen b. es-Sâîğ ed-Deynûrî*(330/941)¹⁰⁷ ve *Ebû Bekir b. Tâhir el-Ebburî* (330/941)¹⁰⁸ gibi *İsnadlı* olarak hadis rivayet edenlerin yanında; *Ebû Bekir İbnu'l-Enbârî* (328/939)¹⁰⁹, *Ebû Bekir ez-Zâhid Muhammed b. Davud b. Süleyman* (342/953)¹¹⁰ ve *Ebu'l-Kâsım el-Kinânî el-Mısrî* (357/967)¹¹¹ gibi bazı muhaddis -sûfiler de *imlâ meclisleri* akdetmişlerdir. Bunlardan bazılarının meclislerinde zaman zaman meşhur muhaddisler de bulunmuşlardır. Nitekim, *Hafız Muhammed b. Abdullah*'ın anlattığına göre, hadis ilmi için çok para da harcayan *Ebû İshâke el-Müzekkî*(362/972)'nin akdetmiş olduğu imlâ meclisinde, içlerinde *Ebu'l-Abbâs el-Esamm*'ın da bulunduğu ondört muhaddis tesbit edilmiştir.¹¹² Hatta bu tür meclisler akdederken büyük harcamalarda bulunanlar da olmuştur. Mesela; *Hamd b. Ömer ez-Zeccâc*'ın anlattığına göre, *Salih b. Ahmed Hemedân* da hadis imlâ ettirirken kendisine ait bir değirmeni yediyüz dinara satıp, parasını hadis ashabına dağıtmıştır.¹¹³

¹⁰⁴ Hatib, a.g.e., VI, 385; İbnu'l-Cevzi, a.g.e., XIII, 169; Zehabî, Siyer, XIV, 141-142.

¹⁰⁵ Sülemî, a.g.e., 291-294; Ebû Nuaym, a.g.e., X, 324; Hatib, a.g.e., VII, 100-102; Kuşeyrî, a.g.e., s. 154-155.

¹⁰⁶ Sülemî, a.g.e., s. 211-216; Ebû Nuaym, a.g.e., X, 232-233; Kuşeyrî, a.g.e., s. 144-145.

¹⁰⁷ Sülemî, a.g.e., s. 312-315; Ebû Nuaym, a.g.e., X, 353; Kuşeyrî, a.g.e., 156-157.

¹⁰⁸ Sülemî, a.g.e., s. 391-395; Ebû Nuaym, a.g.e., X, 351; Kuşeyrî, a.g.e., s. 165.

¹⁰⁹ Hatib, a.g.e., III, 181-186; Zehabî, Siyer, XV, 274-279. Esasen Dâraikutnî'nin anlattığı şu hâdis, İbnu'l-Enbârî'nin ilmi şahsiyet ve vakarını anlatması hasebiyle son derece çarpıcıdır: "Onun imlâ meclisinin birinde ben de bulunuyordum. Bir ismin okunuşunda hata (tashîf) yaptım. Onun böyle bir hata yapmasını yadırgadım, fakat kendisinden de çekiniyordum. Bunun için de müstemlisine söyledim. Ertesi Cuma gelip de meclis akdedilince, müstemlisine şöyle dedi; Cemaate bildir, geçen hafta ben falanca ismin okunuşunda tashîf yaptım, doğrusu için de beni şu genç uyardı."

¹¹⁰ Hatib, a.g.e., V, 265; İbnu'l-Cevzi, XIV, 93; Zehabî, Siyer, XV, 420422; Zehabî, Tezkira, III, 901-902.

¹¹¹ Zehabî, Tezkira, III, 932.

¹¹² Hatib, a.g.e., VI, 168; Zehabî, Siyer, XVI, 163-165.

¹¹³ Zehabî, Siyer, XVI, 518-519.

Bütün bu memnuniyet verici uygulamalara rağmen, az da olsa, biraz önce de ifade edildiği gibi, değişik sebeplerden dolayı hadis rivayetinden pek hoşlanmayan, çok az rivayette bulunanlar olmuştur. Meselâ *Ebü Sâdık Mansûr b. Ahmed b. Hârûn* (372/982), riyasetten kaçan zâhid biri olmasından dolayı olsa gerek, pek çok kimseden hadis dinlemiş olmasına rağmen hiç hadis rivayet etmemiştir.¹¹⁴ Aynı şekilde, *Ebü Abdullah el-Kâfî* (339/950) de, *Muhammed b. Ahmed b. Süfyan el-Hâfîz*'in anlattığına göre, kendisine hadis rivayet etmesini istemesine rağmen bundan yüz çevirmiştir. Yine nakledildiğine göre o, daha sonra Kûfe'de az da olsa rivayette bulunmuştur.¹¹⁵ Bu konuda bir başka misal ise; Zâhid imâm, hafız ve aynı zamanda, hem ale'l-ebvâb ve hem de ale'r-ricâl eserler de te'lif eden *İbn Mihrân* (375/985)'dir. Onunla Mekke'de görüştüğünü detaylı biçimde anlatan Hâkim, onun ne hadis rivayeti için ne de bir başka sebep için görünmemeye, tanınıp meşhur olmamaya dikkat ettiğini de, söyler.¹¹⁶

Ebu'l-Kâsım Abdullah b. İbrahim b. Yûsuf el-Cürânî(368/978)'nin uygulaması ise oldukça enteresandır. *Berkânî*'nin, dünyaya pek iltifat etmeyen zâhid bir muhaddis olarak değerlendirdiği *Ebu'l-Kâsım*, kalabalıkta değil de, tek başına hadis rivayetinde bulunmayı yeğledi. Kendisine bunun sebebi sorulunca o, bunun gerekçesini şöyle anlatmıştır; “Hadis ilmi ile uğraşanların içerisinde su-i edeb sahibi olanlar vardır, hadis semâi için bir araya geldiler mi, hemen hadis rivayetine başladılar (konuşurlar), ben de buna sabredemiyordum.” Ondan 360/970 yılında hadis dinleyen *Ebu'l-Alâ el-Vâsıtî* de onun bu yönüne ışık tutacak şu cümleyi sarfetmiştir; “O, hadis ilminde tahammül edilmesi zor birisi idi.”¹¹⁷ Bu şekilde hassas, prensib sahibi ve bu hususlarda taviz vermeyen, sert yapılı, belki de huysuz biri olan ve bundan dolayı da kendisinden hadis rivayeti pek fazla yaygın olmayan bir başka sûfi muhaddis *İbnu'l-Münâdî* diye bilinen *Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Ca'fer*(336/947)'dir. *Ebu'l-Hasen İbnu's-Salî*'in anlattığı şu olay bunu gayet açık bir şekilde ortaya koymaktadır; “Biz, bir gün *İbn Kâh el-Verrâk* ile birlikte *Ebu'l-Huseyn İbnu'l-Münâdî*'ye gidip hadis dinlemek istedik. Evine geldiğimizde, kapıda bir genç kız bizi durdurup kaç kişi olduğumuzu sordu, sayımızı söyleyince bizi içeri aldırdı ve bize hadis rivayet etti. Bir seferinde yanımızda bir alevî ile onun bir kölesi vardı. Kapıda izin istediğimizde, yine aynı genç kız(cariye) bize sayımızı sordu, biz de, yanımızdaki alevî şahıs ile kölesini hesaba katmadan onüç kişi olduğumuzu söyledik. İçeri girdik, bizim onbeş kişi olduğumuzu görünce, bugün gidin size hadis rivayet etmeyeceğim, dedi. Bunun üzerine, herhalde bir işi var düşüncesiyle evden ayrıldık. İkinci bir sefer yine aynı şekilde geldik, yine ayrılmak zorunda kaldık. Daha sonra, hadis rivayet etmemesinin sebebini sorunca, söyle dedi; Her seferinde siz sayınızı genç kıza (Cariye) bildiriyor ve bunda da doğruyu söylüyordunuz, son seferinde yalan söylediniz. Böyle bir sayıda yalan söyleyen birinin, bundan daha büyük bir şeyde yalan

¹¹⁴ Zchebî, Siyer ,XVI,318-319.

¹¹⁵ Hatîb, a.g.e.,VIII,7; İbnu'l-Cevzî, a.g.e.,XIV, 81-82.

¹¹⁶ Hatîb, a.g.e.,X,299; İbnu'l-Cevzî, a.g.e.,XIV,313; Zchebî, Siyer ,XVI,355-357.

¹¹⁷ Hatîb, a.g.e.,IX,407-408; İbn Kesîr, a.g.e., XI,294; Zchebî, Siyer ,XVI,261-263; Tezkira, III,943-944.

söylemesinden emin olunamaz. Bunun üzerine kendisinden özür diledik, bundan sonra buna dikkat edeceğimizi söyledik de, bize hadis rivayet etti.”¹¹⁸

Arzedilen misaller, bazı sûfi ve zâhid muhaddislerin hadis rivayetine pek sıcak bakmamalarının sebeplerini şu şekilde maddeleştirmemize imkan verdiğini santıyoruz;

1. Herşeyden önce, işi ehline bırakmak düşüncesi. Zira bununla meşgul olmak belli bir birikimin yanında, kendine has prensiplere uymayı gerektirmektedir. Tabii bu düşüncede, hadis ilmi ile gerektiği kadar ilgilenememekten dolayı yeterli olamayıp da etkili olmuştur.

2. Hadis rivayeti ile meşguliyet neticesinde meydana gelebilecek şöhretin kişiyi kendini beğenme(ucub) fikrine sevk etme endişesi.

3. Bazı hadisçilerin derslerinde çok fazla titizlik göstermesi, huysuzve ters yapılı olması.

4. Zaman zaman hadis ilmi ile meşgul olanların bazılarında görülen ve bazı kimseler tarafından hoş karşılanmayan davranışlar da bu konuda etkili olmuş olabilir.

Sadece hadis rivayetiyle meşgul olanların yanında, birikimlerini kitap haline getirenleri de görmekteyiz. Şimdi, bu dönem sûfi ve zahidlerinden hadisle iştiğal edenlerin çalışmalarının ürünlerine bir göz atalım.

C. ESER VERMEK

Daha önce de ifade edildiği üzere, çalışma konumuz olan H.IV.Asır muhaddis - sûfileri sadece hadis ve ilimleri konusunda değil, bunun yanında ilgi alanlarıyla doğrudan alakalı sahalarda da kitaplar yazmışlardır. Özellikle hadis sahasında telif edilmiş eserlere baktığımız zaman, dönemin de ilmi yapısını yansıttığını sandığımız bu çalışmaları bir kaç başlık altında toplamamız mümkündür.

1. Cüzler

Bilindiği gibi, küçük hacimli eserler arasında mütalaa edilen cüzler, muhteva bakımından da farklılık arz etmektedir. Muayyen bir şahsın rivayetlerini bir araya getirenler olduğu gibi, belli bir konudaki hadisleri toparlayanları da vardır. Erbeûn gibi belli sayıdaki hadisleri ihtiva edenlerin yanında, bir hadisin muhtelif tariklerini toplamayı hedefleyen cüz çalışmaları da olmuştur. Bu dönem yapılan cüz çalışmalarında da benzer hususları görmemiz mümkün görünmektedir. Nitekim *Ebû Abdullah es-Saffâr el-Isbehanî ez-Zâhid* (339/950)'in “*Zühriyyât*” isimli çalışması¹¹⁹, İbn Şihâb ez-Zühri(124/741)'nin rivayetlerini ihtiva ederken, *Ahmed b. el-Hasen b. Abdulcebbâr b. Râşid*, *Ebû Abdullah es-Sûfi el-Kebîr*(306/918)'in Yahyâ b. Maîn'den

¹¹⁸ Hatîb, a.g.e.,IV,69; İbnu'l-Cevzi, a.g.e., XIV,65-66; İbn Kesîr, a.g.e., XI,219.

¹¹⁹ İbnu'l-Cevzi, a.g.e., XIV,83; İbn Kesîr, XI, 224; Zehbî, Siyer , XV,437-438.

yapmış olduğu rivayetlerden oluşan bir “cüz”ün bir nüshasını gördüğünü de Zehebî ifade etmektedir.¹²⁰

İbn Ukdé (332/943)’nin “Kitabu men ravâ an Ali”, “Kitâbu'l-cehr bi'l-besmele”¹²¹, *Ebû Ömer Ğulam Sa'leb*'in Muaviye'nin faziletiyle alakalı rivayetlerden oluşturduğu “Cüz”ü ki, Hatib el-Bağdâdî'nin anlattığına göre, aşırı Muaviye taraftarı olduğundan, kendisine hadis semainâ gelenlere önce, bu cüz'ü okutur, daha sonra diğer hadislerin rivayetlerine geçermiş.¹²² *Ebû Bekir el-Acurrî* (360/970)'nin “er-Ru'ye”, “el-Gurabâ”, “et-Teheccüd” ve “Kitabu't-tasdik bi'n-nazar lillah”¹²³ gibi çalışmalar da, bu dönemde kaleme alınmış belirli konulardaki hadislerin bir araya getirilmesi ile oluşan cüz'lerin örnekleridir. Muayyen sayıdaki hadisleri ihtiva eden cüzlere ise; yine *Ebû Bekir el-Acurrî*'nin “el-Erbeûn”¹²⁴ ve “es-Semânûn”¹²⁵ ile *Ebû Tâlib el-Mekkeî*'nin “el-Erbeûn”u örnek teşkil etmektedir. Sonucu eserin müellif nüshasını, Zehebî bizzat gördüğünü ifade eder. Buna göre cüz, *Ebû Tâlib el-Mekkeî*'nin *Abdullah b. Ca'fer b. Fâris el-Isbehânî*'den “İcazet” yoluyla elde ettiği hadislerle, Buhârî'nin “Sahih”inden *Ebû Zeyd el-Mervezî* tarîki ile rivayet etmiş olduğu hadislerden meydana gelmiştir.¹²⁶

Belli bir hadisin tarıklarını bir araya getirerek kaleme alınan cüzlerden ise, sadece ikisine işaret edilmiştir; *İbn Ukdé*'nin “Men Küntü Mevlâhu fe Aliyyün Mevlâhu”¹²⁷ isimli cüz'ü ile, *Ebû Bekir el-Acurrî*'nin “Turuku Hadîsi İfk”i.¹²⁸

Bunların dışında; muhtevasına atıfda bulunulmadığından hangi grup içinde mütalaa edeceğimizi kestiremediğimiz iki cüz'e de kaynaklarda rastlıyoruz; Bunlardan birincisi, *Ebu'l-Hasen, Ahmed b. el-Huseyn b. İshâk el-Bağdâdî es-Sûfî es-Sağîr* (302/914)'ın çalışması ki bunu Yahyâ b. Esad b. Beşş (593/1196) rivayet etmiştir.¹²⁹ İkincisi ise, Zehebî'nin sema yoluyla elde ettiğini ifade ettiği, *Ebû Amr, İsmail b. Nuceyd* (366/976)'e aittir.¹³⁰

2. Avâfîler

Bu tür eserlerden ikisine temas edilmiştir. Bu bilgileri de, ulaşıp elde ettiğini söyleyen Zehebî'den öğrenmekteyiz. Bunlardan birincisi, Haleb Muhaddisi, Şam

¹²⁰ Zehebî, *Siyer*, XIV, 152-153.

¹²¹ Hatib, a.g.e., V, 14-22; İbn Kesir, XI, 29; Zehebî, *Siyer*, XV, 340-355.

¹²² Hatib, a.g.e., II, 356; İbnu'l-Cevzî, XIV, 103-106; İbn Kesir, XI, 230-231; Zehebî, *Siyer*, XV, 508-513.

¹²³ Hatib, a.g.e., II, 243; İbnu'l-Cevzî, a.g.e., XIV, 208; İbn Kesir, XI, 270; Zehebî, *Siyer*, XVI, 133-136; Tezkira, III, 936; Kettânî, a.g.e., s.44.

¹²⁴ Kettânî, a.g.e., s.102.

¹²⁵ Kettânî, a.g.e., s.104.

¹²⁶ Zehebî, *Siyer*, XVI, 536-537; Bilal Saklan, *Kütü'l-kulüb*, s.5-21.

¹²⁷ Kettânî, a.g.e., s. 112.

¹²⁸ Kettânî, a.g.e., aynı yer.

¹²⁹ Zehebî, *Siyer*, XIV, 153-154.

¹³⁰ Zehebî, *Siyer*, XVI, 146-148; Kettânî, s.87-88.

Müsnidi olarak da şöhret bulan *Ebu'l-Hasen el-Ğadâiri* (313/925)'ye¹³¹, ikincisi ise; *Ebu'l-Huseyn, Ahmed b. Muhammed el-Haffâi*(395/1004)'a aittir.¹³²

3. Müsnedler ve Mu'cemler

Malûm olduğu üzere, hadis mecmuaları temelde iki esasa göre te'lif edilmişlerdir; Ale'r-ricâl ve Ale'l-ebvâb. Râvî esas alınmak suretiyle kaleme alınan çalışmalara Ale'r-ricâl tip kitaplar denirken, özellikle fikh konuları baz alınarak oluşturulan eserlere de ale'l-ebvab denilmektedir.

Kısaca, sahabî râviye göre tanzim edilen eserler diye tarif edilebilen Müsned türü çalışmalardan, H.IV.Asır'da, tesbit edebildiğimiz kadarıyla, üçüne atıfda bulunulmuştur. Hadis ilimlerinin değişik sahalarında vermiş olduğu kıymetli eserlerinden de tanımış olduğumuz *İbn Ebû Hâtim er-Râzi* (327/938)'nin "Müsned"inin yanında¹³³ , *Ebu'l-Muaddel Ali b. Mîmşâd b. Sahnûn* (338/949)'un dörtüyz cüz halindeki "Müsned"i¹³⁴ ve Hâkim'in büyük diye nitelendirdiği ve *Ebü Müslim, Abdurrahman b. Muhammed b. Abdullah b. Mibrân b. Seleme el-Bağdâdi* (375/985)'nin "Müsned"i bu dönemin ürünleri arasında yer almaktadır.

Müellifin; kendisinden hadis aldığı şeyhlerine göre hazırladığı eserler olarak tanımlanan "Mu'cem" türünde de, yine tesbitlerimize göre, iki eser mevcuttur. Hattâ bunlardan birisi, Zehebî, Siyer'ini neşre hazırlayanlardan İbrahim b. Zeybâk'ın söylediğine göre, günümüze kadar gelmiştir ve bir nüshası da Dimeşk Zâhiriyye Kütüphanesinde (H.280)'de mevcuttur. Araştırmanın sonunda, bu eserin basıldığını duyduk. 1. Baskısı1992 yılında Riyad'da 6 cilt, 2 mücelled halinde neşredilen ve Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Kütüphanesinin 297,334/Ara. M'de kayıtlı bulunan bu eser *Ebü Saîd İbnu'l-A'rabi* (341/952)'ye aittir.¹³⁵ Az da olsa tetkik imkanını bulduğumuz bu eserin yarısına tekabül eden bölümünün tenkidli neşri, Dr.Ahmed b. Mirîn Siyâd el-Belûşi tarafından, Medine-i Münevvere'deki "el-Câmiatu'l-İslâmiyye"de "Doktora" çalışması olarak yapılmıştır.

Muhakkıkın; baş tarafta müellif Ebû Saîd İbnu'l-A'râbi'yi, çeşitli yönleriyle incelediği¹³⁶ Mu'cem; 336 şeyhi ihtiva etmektedir. Belûşi, eserin 208'lik bölümü neşretmiştir. Hz.Peygamber'in ismine duyulan saygıdan dolayı "Muhammed" ismi ile başlayan eser, harf sırasına göre tertib edilmiştir. Şeyhlerinden nakletmiş olduğu haber ve hadislerin sayısı farklılık arz etmektedir. Hadislerin sevki esnasında, eda sıgaları kullanılmıştır. Zaman zaman tek bir metin farklı isnadlarla sevk edildiği gibi, bazan da, bunun aksine tek bir isnadla birden fazla hadis metni zikredilmiştir.

Muhakkıkın birinci bölümün tahkiki sonunda varmış olduğu neticeleri eseri daha iyi tanımak için arz ediyoruz;

¹³¹ Zehebî, Siyer ,XIV,432-433.

¹³² Zehebî, Siyer XVI,481-482.

¹³³ Kettâni, a.g.e.,s.72.

¹³⁴ İbn Kesîr, a.g.e.,XI,222. Kettâni, müellifin ismini Ebu'l-Hasen Ali b. Humşâd el-Adl en-Neysâbüri, şeklinde zabtetmiştir. bkz., Risâle, s.73.

¹³⁵ Zehebî, Siyer , XV, 408 .

¹³⁶ Bkz., Mu'cem, I,9-111.

Bu bölümde kendisinden haber - hadis nakledilen şeyh sayısı 208'dir. Belûşî, bu şeyhlerden 176'sının terceme-i halini tesbit edebilmiştir. Bunlardan 81'i (%46) "sika" olarak nitelendirilirken, 38'i (%21.5) hasen hadis rivayet eden ravi olarak tavsif edilmiş, 34'ü (%19.3) "mestûr" geri kalan 23'ü (%13) de "zayıf" raviler içerisinde zikredilmiştir.

Yine tahkik edilen bölümde, 1277 haber - hadis'in 978'i "merfû" hadisdir. Bu hadislerin sıhhat ve kaynak durumu da şu şekilde tesbit edilmiştir;

978 Merfû muttasıl hadisden 248'i(%25.3) "Sahih", 222'si (%22.6) "Hasen", 231'i (%23.6) diğer isnadlarla sahih ve hasen oldukları halde, müellifin isnadı ile "zayıf", 198'i (%20.2) "zayıf" ve 79 (%8) da "vâhi" olarak nitelendirilmiştir.

978 hadis'in 405'ni (%41.4) Kütüb-i Sitte ashabının dışındaki müellifler eserlerinde zikretmişlerdir, yani bunlar "zevâid" türü hadislerdendir. Geri kalan hadislerin; 220'sini (%22.4) Buhârî ve Müslim birlikte (Muttefekun Aleyh), 34'ünü (%3.4) sadece Buhârî, 107'sini (%10.9) sadece Müslim, diğer 212'sini (%21.6) de dört sünen ashâbı, eserlerinde nakletmişlerdir.¹³⁷

Kısaca arzedilen ve muhakkık Belûşî tarafından tesbit edilen bu bilgiler, eserde zikri geçen hadisler ile kendisinden hadis alınan râvî - şeyhlerin durumlarını ortaya koyması bakımından son derece önemlidir. Bu bilgilere göre; şeyhlerin yaklaşık üçte ikilik bölümünün "sika" (güvenilir) olmuş olması, zikredilen hadislerin de yarıya yakınının "Sahih" ve "Hasen" oluşları ve bunların yarısından fazlasının da "Kütüb-i Sitte" kaynaklı oluşu, dikkat çekmektedir.

Bir başka çalışma ise *Ebû Abdullah Zübeyr b. Abdolvâhid el-Esedebâzî el-Hemedânî*(347/958)'ininidir. Bu bilgisi, "onun 'şuyûh'a göre eseri vardır" diyen Hâkim'den öğreniyoruz¹³⁸.

4. Ale'l-ebvâb Çalışmalar

Bu başlık altında, konulara göre tasnif edilmiş eserler ile, özellikle H. III.Asr'da telif edilmiş ve Hadis Edebiyatının temel kitapları olarak kabul edilen çalışmalar üzerine yapılan Müstedrek ve Müstahrec'lerden söz edilecektir.

İbn Ukde (332/943)'nin hacimli "Sünen"i¹³⁹ ve Hâkim'in dediğine göre, Şâfî fikhına göre tertib edilmiş olan *Ebu'l-Velid el-Kuraşî* (349/960)'nin "el-Ahkâm"ının¹⁴⁰ yanısıra, *Ebû Müslim Abdullah b. Mıbrân b. Seleme*(375/985)¹⁴¹ ile, Zehabî'nin dört cüz olduğunu söylediği *Ebû Ömer Çulâm Sa'leb* (345/956)'in ¹⁴² çalışmaları, ale'l-ebvâb'ın örneklerindedir.

Bu dönemde telif edilen kitaplardan birisi de Müstahrec'dir. Mesela, *Ebû Ca'fer Ahmed b. Hamdân en-Neysâbüri* (311/923), Müslim'in "Sahih"ine "Müstahrec"

¹³⁷ Ebû Saîd İbnu'l-A'râbî, Mu'cem, VI,423.

¹³⁸ Zehabî, Siyer XV,570-571.

¹³⁹ Hatîb, a.g.e., V,14-22; İbn Kesîr, a.g.e., XI,209; Zehabî, Siyer , XV,340-355.

¹⁴⁰ Zehabî, Siyer ,XV,491-496.

¹⁴¹ Zehabî, Siyer XVI,335-337.

¹⁴² Zehabî, Siyer XV,508-513.

veya “Müstedrek” niteliğini taşıyan “Sahih”ini tasnif etmiştir.¹⁴³ Aynı şekilde, Hora-sân’ın tartışmasız imamlarından kabul edilen *Ebu’n-Nadr et-Tûsî Muhammed b. Yûsuf b. el-Haccâc*(344/955)’in da Müslim’in “Sahih”i üzerine yapılmış bir “Müstahrec” çalışması vardır.¹⁴⁴ Bunların dışında; *Ebu’l-Velîd el-Kureşî*(349/960) de Müslim’in “Sahih”ine müstahrec yazmıştır. Hâkim’in anlattığına göre, esasen bu çalışma Buhârî’nin “Sahih”i üzerine yapılıyordu. Ebu’l-Velid’in babasının ; “Müslim’in eseri daha bereketlidir. Üstelik Buhârî’ye ‘Kur’ân’ın lafzı mahluktur.’ Düşüncesi isnad ediliyor.” şeklindeki sözlerinden dolayı , bilahare bu çalışma Müslim’in eseri üzerine yapılmıştır. Zehebî; *Muhammed b. ez-Zührlî*’den yaptığı nakille, aynı düşünce ile Müslim’in de itham edildiğini, söyleyerek, Hâkim’in bu son görüşüne katılmaz.¹⁴⁵

Görüldüğü gibi burada zikredilen müstahrec çalışmalarının hepsi Müslim’in “Sahih”i üzerine yapılmıştır. Bu, dikkat çekmektedir. Esasen bu durum, genel Müstahrec çalışmalarıyla da doğru orantılı olsa gerek. Nitekim, Kettânî, hadis kitaplarını topladığı “er-Risâtü’l-müstatrafe”sinde sadece Buhârî’nin “Sahih”i üzerine yapılan müstahrec çalışmalardan dördünün ismini zikrederken, Müslim için bu rakamı oniki’ye çıkarmaktadır.¹⁴⁶ Acaba bunda, biraz önce naklettığımız Hâkim’in görüşü mü etkili olmuştur, yoksa Müslim’in eserinin düzeni mi, üzerinde çok çalışma yapılmasına sebep olmuştur, bilinmemektedir. H.IV. Asırda görülen bir başka çalışma türü ise, bazı hadis ilimleriyle ilgili olarak kaleme alınan eserlerdir. Şimdi de onları tanıyalım.

5. Bazı Hadis İlimleriyle Alakalı Eserler

Hadis İlimlerinin değişik sahalarında pek çok eser kaleme alınmıştır. Bunların hepsinin ortak yönü hiç şüphesiz, gelen bilginin Hz.Peygamber’e aidiyetini tesbit ile, Murâd-ı Nebiyy’i kavramaktır. Üzerinde çalıştığımız asır muhaddis sûfileri içerisinde de, hadis rivayetinin usullerini ortaya koyan kitapların te’lifi yanında, garibu’l-hadis çalışmaları, hadislerin illetlerini araştıran İlel kitapları ve hadislerin bir sonraki nesle intikalini sağlayan ricali tanıtıcı ve değerlendirici eserler kaleme alınmıştır. Nitekim, *Ebu’l-Fadl Sâlih b. Ahmed*’in eseri “Sünenü’t-tahdîs”i, daha önce de ifade edildiği gibi, Kettânî; eserinde, Rivayet âdâbı ve kanunlarıyla alakalı kitaplar için tahsis ettiği başlıkta, Hatîb el-Bağdâdî’nin “el-Câmi’ li ahlâkî’r-râvî ve âdâbî’s-sâmi” isimli eseriyle birlikte zikretmiştir.¹⁴⁷ Aynı şekilde, *İbn Ebû Hâtîm*’in fıkıh konularına göre tertib edilmiş olan “İlel”i¹⁴⁸ 1926 yılında iki cilt halinde Kâhire’de neşredilmiştir. Yine *İbn Ebû Hâtîm*’in Zayıf hadislerin bir çeşidi olan Mürsel hadisleri bir araya getirme çalışması olan “Kitâbu’l-Merâsîl”i de 1982 yılında Beyrut’da yayımlanmıştır.

¹⁴³ Hatî, a.g.e., IV,115; İbnu’l-Cevzî,a.g.e., XIII,223; Zehebî, Siyer ,XIV,299-303; Kettânî, a.g.e., s. 27.

¹⁴⁴ Zehebî, Siyer ,XV,490-492; Kettânî, a.g.e., s.28.

¹⁴⁵ Zehebî, Siyer , Xv,492-496.

¹⁴⁶ Kettânî, a.g.e., s. 26-32.

¹⁴⁷ Kettânî, a.g.e., s. 164.

¹⁴⁸ Kettânî, a.g.e., s.141.

Hadislerde geçen garib kelimelerin izahı için kaleme alınan eserlerin genel nitelikli olanlarının yanında, sadece belli bir eserde geçen garib kelimelerin izahını hedefleyenler de olmuştur. Mesela, *Ebû Mûsâ el-Hâmîzî, Süleyman b. Muhammed*(305/917)'in “Ğaribu'l-hadis”¹⁴⁹ ile Kırkbeşbin varak tutarında, veya Zehebî'nin söylediğine göre yüz cüz'ü aşkın bir eser olan *Ebû Bekir İbnu'l-Enbârî*(328)'nin “Ğaribu'l-hadis”i¹⁵⁰ genel nitelikli “garibu'lhadis” çalışmalarının örneklerindedir. *Ebû Ömer Ğulâm Sa'leb*'in “Ğaribu'l-hadis”i ise, Hatib el-Bağdâdî'nin belirttiğine göre, Ahmed b. Hanbel'in “Müsned”indeki garib kelimelerin izahına yönelik bir çalışmadır¹⁵¹

Kısaca Tanıtım ve tenkid fonksiyonlarına göre, Tabakât, Târihu'r-ruvât, Esmâu't-ricâl, Terâcimü ahvâl, Tezkire, Nakdü'r-ricâl (Cerh ve Ta'dil) ve el-Esmâ ve'l-künâ vb. isimleriyle anılan ve Hadis edebiyeti içerisinde oldukça geniş bir yer tutan Ricâl edebiyatının bazı örnekleri araştırma konumuz olan dönemin bir kısım muhaddis sûfi ve zâhidlerinde görülmektedir. Nitekim pek çok kıymetli eserlere imzasını atan *İbn Ebû Hâtim*'in “Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dil” isimli değerli eseri bunun bir misalidir. Buhârî'nin “et-Târihu'l-kebir”i örnek alınarak te'lif edilen ve 16040 kişinin kısa biyografisine değinilen eser, cerh ve ta'dil esaslarını inceleyen ve konunun uzmanlarını tanıtan gerçekten çok değerli mukaddimesi “Takdimetü'l-ma'rifeti li Kitâbi'l-cerh ve'ta'dil” ile birlikte 9 cilt halinde ilk kez 1952-1953 yıllarında Haydarâbâd'da basılmıştır.¹⁵² Aynı şekilde, *Ebû Ca'fer et-Tûsî*'nin “Târih”inde belirttiğine göre, *İbn Ukdê*'nin(332/943) hadis ricâlî için kaleme alınmış ve eksik olan eseri de bir başka kitabımızdır.¹⁵³ Belki; Zehebî'nin görmedim, dediği *Ebû Saîd İbnu'l-A'râbî*'nin “Basra Tarihi”¹⁵⁴ ile, *Ebu'l-Fadl Sâlih b. Ahmed el-Hemedânî* (348/959)'nin “Tabakâtu'l-Hemedânin”¹⁵⁵ i bu tür eserlerdendir.

Bu asırda muhaddis sûfilerce te'lif edilmiş ve günümüze kadar gelme şansını elde etmiş bir başka eser de; genel anlamda hadis şerhçiliğinin, özel olarak da işârî şerhçiliğinin ilk ve önemli ürünlerinden birisi olan ve değişik konularda derlenmiş, yaklaşık 223 hadisin tasavvufi yorumlarını ihtiva eden Ma'âni'l-ahbâr'dir. Tasavvufun temel kaynaklarından kabul edilen “Taaruf”un da müellifi *Ebû Bekir Muhammed el-Kelâbâzî*(380/990 veya 384/994)'ye ait bu kıymetli eserin geniş bir değerlendirmesi tarafımızca hazırlanan “Ebû Bekir Muhammed el-Kelâbâzî ve Ma'âni'l-ahbâr” isimli araştırmamızda genişçe ele alınmıştır.

Görüldüğü gibi, H.IV.Asrın muhaddis-sûfilerinin te'lif yönleri de pek küçümsenecek tarzda değildir. Önemli eserlerin verildiğini sevinerek müşahede etmekteyiz. Bu durum, hadisle iştiğal biçiminin ayrı bir göstergesi olsa gerek. Bu eserlerden maalesef çok azı günümüze kadar gelebilme şansını elde etmiştir. Aynı şe-

¹⁴⁹ Hatib, a.g.e., IX,61; İbnu'l-Cevzî, a.g.e., XIII,176-177.

¹⁵⁰ Hatib, III,181-186; İbn Kesir, a.g.e., XI, 196; Zehebî, Siyer, XV,274-279; Tezkira, III,843.

¹⁵¹ Hatib, a.g.e., II,356; Zehebî, Tezkira, III,874.

¹⁵² İbn Kesir, a.g.e. XI, 160-161; Zehebî, Tezkira, III,829; Kettânî, a.g.e., s. 147. Ayrıca bkz., İ.L. Çakan, Hadis Edebiyatı, 237-238.

¹⁵³ Hatib, V, 14-22; İbn Kesir, a.g.e.,XI, 209; Zehebî, Siyer XV,340-355; Tezkira, III, 839-842.

¹⁵⁴ Zehebî, Siyer, XV,407-412.

¹⁵⁵ Hatib, a.g.e., IX,331; Zehebî, Siyer XVI, 518-519; Kettânî, a.g.e., s.139.

kilde, çoğuna da biyobibliyografik eserlerde işaret edilmemiştir. Bunun için, tarih ve teracim kitaplarının, başta hadis olmak üzere, diğer İslâmî literatür açısından, yeniden, dikkatlice ve tenkidçi bir gözle incelenmesi gerektiği kanaatindeyiz.

BİBLİYOGRAFYA

- A.J.Arberry**, "Tasavvuf", çev., **Y.Nuri Öztürk**, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, IV. Cilt*, İstanbul, 1989.
-----, "Kelâbâzî", İ.A.,VI,538;
- Adam Metz**, *el-Hadâratu'l-İslâmiyye fî'l-karn'rabî' el-hicrî*, trc., Muhammed Abdulhâdî Ebû Reyde, I-II, 4.bsk., Beyrût, 1986.
- Abdulhamîd Abdulmun'im Medkûr**, *Ebû Tâlib el-Mekki ve Menbecuhu's-süffî*, (Basılmamış Master Tezi), Kâhire, 1972.
- Ahmed Emin**, *Zuhru'l-İslâm, I-IV, 3. bsk.*, Kâhire, 1962.
- Ahmet Yaşar Ocak**, *İslâm - Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır - İlyas Kültü*, 2.bsm, Ankara, 1990.
- Bağdatlı İsmail Paşa**, *Hedâyyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, I-II, İstanbul, 1951.
-----, *İzâbu'l-meknûn fî'z-zejâlâ Keşfî'z-zunûn an esâmi'l-kütübî ve'l-funûn*, I- II, İstanbul, 1971- 1972. (1945 baskısından ofset)
- Bilâl Saklan** *Ebû Bekir Muhammed el-Kelâbâzî Ve Ma'âni'l-abbâr*, Konya, 1991. (Basılmamış Araştırma)
-----, *Kütü'l-kulüb'daki Tasavvufî Hadislerin Hadis Metodolojisi Açısından Değeri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 1989.
-----, "Ebû Tâlib el-Mekki ve Bazı Hadis Meseleleri Hakkındaki Düşünceleri", S.Ü.İ.F.D., 1996, Sayı, VI, s. 67-123.
- Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî**, *el-Luma'* thk. Dr.Abdulhalim Mahmûd - Taha Abdlbâkî Surûr, Mısır, 1380/1960.
- Ebû Nuaym el-İsbchânî**, *Ahbârü İsbahân*, I-II, Leiden, 1931-1934.
-----, *Hilyetu'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfyâ*, I-X, 2.bsk., Beyrût, 1967.
- Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd b. el-A'râbî**, *el-Mu'cem*, I-VI, thk., Dr.Ahmed b. Mirîn Siyâd el-Belûşî, 1.bsk., 1992, Riyâd.
- Ebû Tâlib el-Mekki**, *Kütü'l-kulüb fî muameleti'l-mabbûb ve vasfı tarikü'l-mürîd ilâ makâmü't-tevhîd*, I-II, Mısır, 1381/1961.
- Erol Güngör**, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul, 1982.
- Fazlu'r-Rahmân**, *İslâm*, çev., Mehmet Dağ - Mehmet Aydın, İstanbul, 1981.
- Ferîdüddîn Attâr**, *Tezkiratu'l-evliyâ*, trc. S.Uludağ, İstanbul, 1985.
- Hâce Muhammed Pârsâ, Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Hâfîzî el-Buhârî**, *Faslu'l-butâb (Tevhîde Giriş)*, trc., Ali Hüsrevoğlu, İstanbul, 1988.
- Hasen İbrahim Hasen**, *Târîhu'l-İslâm, I-IV, 7. bsk.*, Kâhire, 1964.
-----, *Siyâsî - Dini - Kültürel - Sosyal İslâm Târîhi*, I-VI, çev., İsmail Yiğit - Sadreddin Gümüş, 2.bsk., İstanbul, 1987.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali**, *Târîhu Bağdâd ev Medinetü's-selâm*, I-XIV, Beyrût, trs.
- Hayrettin Karaman**, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1975.
- Hucvirî**, *Keşfu'l-mahcûb, Hakikat Bilgisi*, trc., Süleyman Uludağ, İstanbul, 1982.
- İsmail Lutfi Çakan**, *Hadis Edebiyatı, Çeşitleri - Özellikleri - Faydalanma Usulleri*, İstanbul, 1985.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali**, *Takrîbu'l-tehziib*, I-II, thk., Abdulvehhâb Abdullatif, 2.bsk., 1975.
-----, *Lisânu'l-mizân*, I-VII, 2.bsk., Beyrut, 1971.

- , *Tebzîbu'l-tebzîb*, I-XII, 1.bsk., Haydarâbâd, 1325.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn, Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebna'î'z-zamân, I-VIII, thk., İhsan Abbâs, Kum, 1394.**
- İbn Hubbân el-Bustî, Muhammed b. Ahmed Ebû Hâtîm et-Temîmî, Kitâbu'l-Mecrûbîn mine'l-muhaddisîn ve'z-züfâ ve'l-metrûkîn, I-III, thk., Mahmûd İbrahim Zâyed, 1.bsk., Haleb, 1396..**
- İbn Kesîr, İmâduddîn Ebu'l-Fidâ ,el-Bidâye ve'n-nihâye, I-XIV, 2.bsk., Beyrût, 1977.**
- İbn Kutluboğa, Ebu'l-Adl Zeynüddîn Kâsım, Tâcu't-terâcim fi tabakâti'l-hanefiyye, Bağdât, 1962.**
- İbn Mâkûlâ, el-İkmâl, I-VII, Haydarâbâd, 1962.**
- İbn Tagrîberdî, Cemâluddîn Ebu'l-Mehâsîn Yûsuf el-Atâbekî, en-Nucûmu'z-zâbira fi mulûki Mısır ve'l-Kâhira, I-XV, Kâhire, 1971.**
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, Sifetu's-safve, thk., Mahmûd Fâhûrî, I-IV, Kâhire, 1390/1970.**
- , *el-Muntaẓam fi târihi'l-ümmem ve'l-mulûk*, thk., Mahmud Abdulkadir Atâ -Mustafa Abdulkadir Atâ, XIII - XV 1.bsk., Beyrût, 1412/1992.
- İbnu'l-Esîr, İzzuddîn Ebu'l-Hasen Ali, el-Kâmil fi't-târib, I-XIII, Beyrût, 1966.**
- , *el-Lubâb fi tebzîbi'l-Ensâb*, I-II, Kâhire, 1356.
- İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, Ebu'l-Fellâh Abdülhayy, Şezerâtu'z-zehab fi abbâri men zehab, I-VIII, Beyrût, trs.**
- Kâtîb Çelebi, Mustafa b. Abdullah, Kesfu'z-zunûn an esâmî'l-kutubi ve'l-funûn, I-II, İstanbul, 1971. (1945 baskısından ofset)**
- Gülâbâdî, Ebû Bekir Muhammed, Ma'âni'l-abbâr, S.Ü.İ.F. ktp., nr., 1075/A. (Yazma).**
- , *et-Taarruf lü mezhebi ehli't-tasavvuf*, thk., Mahmûd Emin en-Nevâvî, 2.bsk., Kâhire, 1980.
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, er-Risâletü'l-mustatrafe lü beyânü meşhûri kütübi's-sünneti'l-müserrefe, thk., Muhammed el-Muntastr b. Muhammed, İstanbul, 1986.**
- Kuşeyrî, Abdulkarim, Risâle, trc., Süleyman Uludağ, 2.bsk., İstanbul, 1981.**
- Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhayy, Kitâbu'l-Fevâidi'l-behiyye fiterâcimi'l-hanefiyye, Beyrut, trs.**
- Sühreverdî, Abdulkâhîr b. Abdullah, Avâriifu'l-maârif, Beyrut, trs. (İhyâu Ulûmi'd-dîn'e mulhak)**
- Sülemî, Ebû Abdurrahman, Tabakâtu's-süfiyye, thk., Nüreddîn Şerîbe, Mısır, 1969.**
- Süleyman Uludağ, Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf, İstanbul, 1979.**
- , *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risâle'si*, İstanbul, 1981.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebû Bekir, Husnu'l-muhâdara, I-II, Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1967.**
- , *Tabakâtu'l-huffâz*, 1.bsk., Beyrut, 1983.
- Şa'rânî, Abdulvehhâb, et-Tabakâtu'l-Kübrâ (Levâkihu'l-envâr), I-II, Mısır, 1951.**
- Tancı, Muhammed b. Tâvit, Tasavvufun Doğuşu ve Gelişmesi, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1977.**
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah, Mu'cemu'l-buldân, I-V, Beyrut, 1977.**
- Zehabî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, el-Iber fi haberî men ğaber, thk., Ali Mahtûteyn - Ebû Hacer Muhammed es-Sâid Zağlûl, I-IV, 1.bsk., Beyrût, 1985.**
- , *Mizânu'l-İtidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk., Ali Muhammed Becâvî, I-IV, Beyrût, 1963.
- , *el-Müştebih fi'ricâl esmâihim ve ensâbihim*, I-II, thk., Ali Muhammed el-Becâvî, 1.bsk., Kâhire, 1962.
- , *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, thk., Şuayb el-Arnaûd, I-XXIII, 2.bsk., Beyrût, 1984.
- , *Tezkeratu'l-huffâz*, I-IV, Haydarâbâd, 1956-1958.
- Zirikli, Hayruddîn, A'lâm, I-VIII, Beyrut, 1980.**